

VOL 3, No 70 (70) (2021)

The scientific heritage

(Budapest, Hungary)

The journal is registered and published in Hungary.

The journal publishes scientific studies, reports and reports about achievements in different scientific fields.

Journal is published in English, Hungarian, Polish, Russian, Ukrainian, German and French.

Articles are accepted each month.

Frequency: 24 issues per year.

Format - A4

ISSN 9215 — 0365

All articles are reviewed

Free access to the electronic version of journal

Edition of journal does not carry responsibility for the materials published in a journal.

Sending the article to the editorial the author confirms it's uniqueness and takes full responsibility for possible consequences for breaking copyright laws

Chief editor: Biro Krisztian

Managing editor: Khavash Bernat

- Gridchina Olga - Ph.D., Head of the Department of Industrial Management and Logistics (Moscow, Russian Federation)
- Singula Aleksandra - Professor, Department of Organization and Management at the University of Zagreb (Zagreb, Croatia)
- Bogdanov Dmitrij - Ph.D., candidate of pedagogical sciences, managing the laboratory (Kiev, Ukraine)
- Chukurov Valeriy - Doctor of Biological Sciences, Head of the Department of Biochemistry of the Faculty of Physics, Mathematics and Natural Sciences (Minsk, Republic of Belarus)
- Torok Dezso - Doctor of Chemistry, professor, Head of the Department of Organic Chemistry (Budapest, Hungary)
- Filipiak Pawel - doctor of political sciences, pro-rector on a management by a property complex and to the public relations (Gdansk, Poland)
- Flater Karl - Doctor of legal sciences, managing the department of theory and history of the state and legal (Koln, Germany)
- Yakushev Vasilij - Candidate of engineering sciences, associate professor of department of higher mathematics (Moscow, Russian Federation)
- Bence Orban - Doctor of sociological sciences, professor of department of philosophy of religion and religious studies (Miskolc, Hungary)
- Feld Ella - Doctor of historical sciences, managing the department of historical informatics, scientific leader of Center of economic history historical faculty (Dresden, Germany)
- Owczarek Zbigniew - Doctor of philological sciences (Warsaw, Poland)
- Shashkov Oleg - Candidate of economic sciences, associate professor of department (St. Petersburg, Russian Federation)
- Gál Jenő - MD, assistant professor of history of medicine and the social sciences and humanities (Budapest, Hungary)
- Borbély Kinga - Ph.D, Professor, Department of Philosophy and History (Kosice, Slovakia)
- Eberhardt Mona - Doctor of Psychology, Professor, Chair of General Psychology and Pedagogy (Munich, Germany)
- Kramarchuk Vyacheslav - Doctor of Pharmacy, Department of Clinical Pharmacy and Clinical Pharmacology (Vinnytsia, Ukraine)

«The scientific heritage»

Editorial board address: Budapest, Kossuth Lajos utca 84,1204

E-mail: public@tsh-journal.com

Web: www.tsh-journal.com

CONTENT

MILITARY SCIENCES

Salkutsan S., Medvid V., Melnychuk Y., Remez A., Remez V. MAIN PROSPECTIVE DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE ARMED FORCES OF THE STATE IN THE CONDITIONS OF HIGH TECH TECHNOLOGY WAR3	Khazhanets Yu. CLARIFICATION OF THE SET OF PARTICULAR INDICATORS AND A GENERALIZED INDICATOR FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF THE FUNCTIONING OF MILITARY COMMUNICATIONS SYSTEMS8
--	---

PEDAGOGICAL SCIENCES

Nghiem Van Long, Duong Quynh Phuong ASSESSING HIGH SCHOOL STUDENTS' COMPETENCE IN STEAM EDUCATION: PERSPECTIVES FROM INTERDISCIPLINARY TOPICS IN HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCE13	Kabdualiyev D., Yerengaiypov S., Serikov B., Akhmetov Zh. DRAWBACKS OF THE ESTABLISHED METHODS OF TEACHING INFORMATICS IN MODERN SCHOOLS.....21
Drachuk V., Zamorskii I., Kopchuk T., Shchudrova T., Goroshko O., Dikal M., Tkachuk O. STAGES OF ASSESSMENT OF STUDENTS IN THE STUDY OF PHARMACOLOGY19	Buleza B. PREVENTION OF DRUG ADDICTION AMONG AMERICAN YOUTH24
	Kozubovska I., Baybakova O, Myljan Z. MULTICULTURAL TRAINING OF THE FUTURE SOCIAL WORKERS IN USA28
	VALUES-BASED EDUCATION IN THE PRIMARY SCHOOL OF GREAT BRITAIN32

PHILOLOGICAL SCIENCES

Bazhenevskaja A. TRAM AS AN IMAGE-SYMBOL OF THE PETERBURG TEXT.....36	Sargsyan I. ZHILIN XXI CENTURY44
Bondar K. AGE PECULIARITIES OF SCOTLAND CENTRAL REGION REPRESENTATIVES' SPEECH.....39	Sharina S. FROM THE HISTORY OF EVEN WRITING (XIX -FIRST QUARTER OF THE XX CENTURY - 1931-1939).....46

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Aleksiuk I. SEARLE'S CONCEPT OF INTENTIONALITY49	Chegodava E. THE VALUE OF INTUITION IN THE THEORY OF SUBJECTIVITY BY G. DELEUZE52
--	--

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Zak A. AGE DYNAMICS OF METHODS FOR SOLVING PROBLEMS IN PRIMARY SCHOOL57	Akimova M., Persiyantseva S. ADOPTION OF REGULATIONS DEPENDING ON THE RESOURCE CHARACTERISTICS OF MODERN YOUTH62
--	--

MILITARY SCIENCES

ОСНОВНІ ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВЕДЕННЯ ВІЙН ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Салкуцян С.М.

*кандидат військових наук, доцент, заступник начальника Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6585-1338>*

Медвідь В.П.

*доцент кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-8569-3317>*

Мельничук Ю.І.

*старший викладач вищого навчального закладу кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-2043-1353>*

Ремез А.В.

*ад'юнкт кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-4970-1097>*

Ремез В.В.

*ад'юнкт кафедри історії війн і воєнного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-2561-1081>*

MAIN PROSPECTIVE DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE ARMED FORCES OF THE STATE IN THE CONDITIONS OF HIGH TECH TECHNOLOGY WAR

Salkutsan S.

*candidate of military sciences, associate professor, deputy commandant of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6585-1338>*

Medvid V.

*associate professor of the Department of Operational Art of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-8569-3317>*

Melnychuk Y.

*senior lecturer of the Department of Operational Art of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2043-1353>*

Remez A.

*PhD student of the Department of Operational Art of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4970-1097>*

Remez V.

*PhD student of the Department of Military History and Operational Art of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2561-1081>*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-3-8](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-3-8)

Анотація

Аналіз останніх конфліктів XXI століття дозволив зробити висновок, що поява високотехнологічних засобів збройної боротьби значно впливає на хід та результати ведення бойових дій. Застосування нових зразків озброєння та техніки надає можливість щодо ведення безконтактних бойових дій та здійснення дальнього вогневого ураження з використанням високоточних боєприпасів. Широка інтеграція засобів розвідки, управління та ураження, спроможність обробки даних в автоматизованому режимі, забезпечують скорочення інтервалу часу від виявлення цілі до її ураження та перехід до принципу “розвідка-удар-маневр”. Сучасні умови ведення бойових дій висувають певні вимоги до керованості, мобільності, живучості, вогневої потужності та автономності військ, саме тому авторами розглянуті фактори, які безпосередньо впливають на них. Визначено, що керованість забезпечується стійким управлінням та зв’язком, живучість веденням безконтактного дальнього ураження, вогнева потужність наявністю ефективних високоточних вогневих засобів, які мають більшу дальність ураження, чим засоби противника. Автономність необхідно забезпечувати за рахунок реформування організаційно-штатних структур частин та підрозділів, які зможуть самостійно вести бойові дії на окремих напрямках протягом тривалого часу. Авторами проаналізовано процеси трансформації та наведено приклади щодо недоцільності ведення бойових дій багаточисельними угрупованнями військ для досягнення мети операції, тому що ефективніше досягнути даної мети можливо із застосуванням нових високотехнологічних збройної боротьби для ведення розвідки та ураження найважливіших (критичних) об’єктів противника на всю глибину його оперативної побудови в масштабі реального часу або близькому до нього. Сучасні погляди на ведення війн майбутнього вимагають змінити парадигму розвитку збройних сил з широким переоснащенням військ озброєнням і технікою, з якісно новими бойовими можливостями, застосування яких забезпечить досягнення поставлених цілей, що яскраво продемонстровано в ході збройних конфліктів останнього десятиліття (Сирії та Нагірному Карабасі).

Abstract

An analysis of the latest conflicts of the 21st century made it possible to conclude that the emergence of high-tech weapons of warfare significantly affects the course and results of the conduct of hostilities. The use of new types of weapons and equipment makes it possible to conduct non-contact combat operations and carry out long-range fire damage using high-precision ammunition. Wide integration of reconnaissance, control and destruction means, the ability to process data in an automated mode, provide a reduction in the time interval from target detection to its destruction and the transition to the "reconnaissance-strike-maneuver" principle. Modern conditions of warfare impose certain requirements on controllability, mobility, survivability, firepower and autonomy of troops, therefore the authors considered the factors that directly affect them. It has been determined that controllability is ensured by stable control and communication, survivability by non-contact long-range destruction, firepower by the presence of effective high-precision fire weapons having a greater range of destruction than enemy weapons. Autonomy must be ensured by reforming the organizational and staff structures of units and subunits that will be able to independently conduct combat operations in certain areas for a long time. The authors analyzed the transformation processes and provided examples of the inexpediency of conducting combat operations by numerous groupings of troops to achieve the goal of the operation, since it is more efficient to achieve this goal with the use of new high-tech armed warfare for reconnaissance and destruction of the most important (critical) enemy targets to the entire depth of it. operational construction in real time or close to it. Modern views on the conduct of future wars require a change in the paradigm of the development of the armed forces with a wide re-equipment of troops with weapons and equipment, with qualitatively new combat capabilities, the use of which will ensure the achievement of the set goals, has been vividly demonstrated during the armed conflicts of the last decade (Syria and Nagorno-Karabakh).

Ключові слова: інтеграція сил і засобів, єдиний інформаційний простір, розвідувально-вогневі системи, розвідувально-ударні системи, керованість, мобільність, живучість, вогнева потужність, автономність, високоточні вогневі засоби, безпілотні авіаційні комплекси.

Keywords: integration of forces and means, single information space, reconnaissance-fire systems, reconnaissance-strike systems, controllability, mobility, vitality, firepower, autonomy, high-precision weapons, unmanned aerial systems.

Після Другої світової війни швидкий розвиток науки та техніки призвів до появи якісно нових засобів збройної боротьби, що безпосередньо призвело до перегляду парадигми ведення бойових дій в III тисячолітті, основою якої став перехід до мережецентризму [1-4]. Дана концепція стала революційною та показала свої переваги під час проведення бойових операцій збройними силами провідних у військовому відношенні країн світу в збройних конфліктах сучасності: “Лис пустелі” в Іраці в 1998 році, “Рішуча сила” в Югославії в 1999 році, “Незламна воля” в Афганістані в 2001 – 2003 роках, “Шок і трепет” в Іраці в 2003 році, “Одисея.

Світанок” в Лівії, а також Туреччиною в операції «Весняний щит» в Сирії на весні 2020 року та Азербайджаном в Нагорному Карабасі восени 2020 року [5]. Реалізація даної концепції в збройних силах, за рахунок інтеграції сил і засобів, дозволить багаторазово збільшити ефективність бойового застосування міжвидових угруповань військ в операціях. Вона забезпечить отримання інформації не від окремого засобу, а сформувати достатнє та якісне єдине інформаційне середовище, дозволить зменшити час на збір, обробку і доведення інформації, її раціональний мережевий розподіл та доведення до всіх ланок управління військами у реальному або

близькому до нього масштабі часу, скоротить цикл управління від викриття до ураження об'єктів (цілей) противника, забезпечить раціональний цілерозподіл та призначення для ураження найбільш підходящих засобів та боєприпасів (ракет).

Яскравим прикладом застосування високих технологій в бойових діях являються конфлікти в Сирії та Нагірному Карабасі. Аналіз цих подій показав, що застосування сучасних зразків озброєння і техніки відіграло головну роль в досягненні успіху [6,7].

За досвідом збройних конфліктів створення тактичної та оперативної мобільності, вогневої потужності та живучості військ, здатність вести розвідку з достовірним виявленням, автоматичною обробкою та передачею даних на засоби ураження, дозволяє завдати противнику втрат, коли він буде деморалізований та відмовиться від досягнення поставлених цілей.

Сьогодні актуальним і пріоритетним напрямом розвитку сучасного оборонного сектора держави являється його реформування з врахуванням стандартів і процедур, прийнятих в НАТО та забезпечення збройних сил сучасними засобами для ведення збройної боротьби [8]. Слід зазначити, що успіх в операції можна досягти широкою інтеграцією засобів розвідки, управління та ураження в єдині розвідувально-вогневі та розвідувально-ударні системи та веденням безконтактних бойових дій, дальнім вогневим ураженням, переходом до принципу "розвідка-удар-маневр" [9-12].

Таким чином трансформація збройних сил повинна здійснюватися за напрямками, що мають привести до створення так званих цільових сил, які матимуть стратегічну мобільність та високу бойову ефективність. Головним ударним засобом цих сил має бути перспективна техніка.

Саме тому основні умови, які забезпечать успіх військових формувань безпосередньої дії, будуть залежати від керованості, мобільності, живучості, вогневої потужності, автономності.

Висока керованість, яка забезпечується мережею управління та зв'язку, повинна дозволити:

отримати виключні можливості з розвідки та спостереження цілей;

забезпечити колегіальність у прийнятті рішень, а також мати єдину інтегровану картину поля бою;

діяти разом з іншими формуваннями сил оборони;

мати більш високу живучість і можливості використання вогневої потужності, в першу чергу в дистанційному сучасному варіанті ведення бойових дій.

Живучість повинна забезпечуватись за рахунок:

обізнаності командирів та кожного окремого військовослужбовця щодо обстановки на полі бою та тактики їх дій;

застосування удосконалених та нових засобів захисту;

наявності у складі з'єднання наземних машин евакуації особового складу та надання медичної допомоги, проведення евакуації та ремонту машин;

організації ППО із застосуванням нових мобільних ЗРК.

Вогнева потужність повинна забезпечуватись за рахунок:

ефективних і високоточних вогневих засобів, які мають більшу швидкість готовності до відкриття вогню та дальність ураження, ніж подібні системи можливого противника;

індивідуальної стрілецької зброї та зброї групової підтримки піхоти з дальністю ураження неброньованих цілей противника до 1 і 2 км відповідно;

переносних та мобільних ПТРК з дальністю ураження до 5 км;

озброєння бойових машин великокаліберні кулемети (гранатомети), гарматами з дальністю ураження до 2 км і до 4 км відповідно;

легких танків для ураження цілей на дальності прямого пострілу звичайними боєприпасами та за її межами - високоточними боєприпасами з дальністю ураження до 12 км;

ударних вертольотів, озброєних новими ПТРК з дальністю ураження до 16 км;

мобільних систем ураження цілей із закритих вогневих позицій (мінометів і гармат, які використовують високоточні боєприпаси), з дальністю ураження до 15 і 40 км відповідно;

мобільних ракетних систем ураження цілей на великій дальності, які використовують високоточні ракети з дальністю ураження до 480 км [3].

Крім того, вогнева потужність "бойових частин" може посилюватись за рахунок приданих або підтримуючих систем:

мобільних комбінованих реактивних систем залпового вогню, оперативного-тактичних ракетних комплексів, які використовують високоточні ракети з дальністю ураження від 20 до 480 км;

авіації, яка використовуючи дані розвідки "бойових частин" застосовує високоточні бомби та ракети.

Автономність повинна забезпечуватись можливістю вести самостійні дії протягом тривалого часу.

У разі прийняття на озброєння нових систем необхідно провести реформування організаційно-штатної структури військ, зосередивши основну увагу на створенні з'єднань та частин:

формувань, відповідальних за проведення операцій в цілому;

формувань безпосередньої дії - підрозділів бригадної ланки.

Під формуваннями, відповідальними за проведення операції в цілому, розуміють з'єднання, призначені для ведення всіх типів операцій на оперативного-тактичному та оперативному рівнях. На їх базі можуть бути створені загальновійськові повітряно-наземні оперативні сили, підрозділи та частини забезпечення і обслуговування.

Для успішного виконання бойових завдань даними з'єднаннями та частинами необхідно змінити

підхід до розвитку збройних сил, а саме створення сучасного озброєння та військової техніки, високоточних засобів розвідки та ураження, автоматизованих систем управління.

Широкого застосування в сучасних конфліктах набули безпілотні авіаційні комплекси (БпАК) [13,14], які останнім часом застосовувались для виконання розвідувальних, ударних, а також розвідувально-ударних завдань [15, 16]. Одним з пріоритетних напрямів довгострокового плану воєнного будівництва США у галузі авіації на період 2011-2040 років є розробка і прийняття на озброєння безпілотних авіаційних комплексів (БпАК) [17]. Зазначені комплекси включають в себе розвідувальні та ударні БпАК різних класів, які призначені не тільки вести розвідку з повітря для забезпечення вогневого ураження, а й самостійного ураження цілей з високою точністю. Їх застосування дозволить підвищити розвідувальні можливості з'єднань забезпечити можливість у режимі реального часу отримувати інформацію комплексно відразу від декількох розвідувальних безпілотних літальних апаратів (БПЛА) та слідкувати за полем бою відразу на багатьох рівнях. БпАК входять до складу загальної інформаційної системи, зі здатністю ведення розвідки, цілевказання та навігації. А функціонування в автономному режимі, коли оператор лише уточнює маршрут та призначає об'єкти для більш детальної розвідки, дозволить зменшити помітність комплексів для засобів РЕБ, а ведення розвідки в режимі "зависання" на одному місці - діяти в умовах міста, лісу та іншої місцевості. БпАК крім виконання розвідувальних завдань, здатний уражати цілі. На бортових пілонах можуть встановлюватись блоки як некерованих, так і керованих ракет, кулеметні контейнери та ПТКР з максимальною вагою бойового навантаження - до 260 кг.

Застосування новітніх засобів ураження дозволить вести високо ефективні безконтактні бойові дії. Перехід від застосування буксирюємих артилерійських систем до самохідних, дозволяє підвищити маневреність підрозділів. Перспективна самохідна гаубиця повинна використовувати в прототипі артилерійську частину 155-мм НАТО з автоматичною системою заряджання (швидкострільністю до 10 постр./хв.), з дальністю ураження традиційним снарядом - 24 км, активно-реактивним - 30 км, боєкомплексом - 40 пострілів. Точність звичайних снарядів можливо підвищити втричі за рахунок застосування підричників з корекцією курсу по сигналах систем розвідки. Розроблення нових високоточних снарядів із системою наведення повинно проводитись із оснащенням інерційних блоків і захищеними від перешкод приймачами систем розвідки. Зазначений снаряд за рахунок можливості планування буде мати дальність ураження до 40 км. Дані снаряди повинні мати бойові частини трьох типів: унітарну; осколково-фугасну; касетну із самонавідними суббоеприпасами, з можливостями розпізнавання для ураження особливо важливих цілей. Висока точність ураження цілі та практично вертикальний кут падіння

зазначених боеприпасів дозволить зменшити побічні збитки від артилерійського обстрілу в умовах щільної міської забудови. Унітарні снаряди матимуть здатність пробивання понад 200 мм залізобетону.

Слід зазначити, що на сьогодні цей проект є найбільш розвинутим серед розробок за програмою модернізації артилерії.

Перспективним являється також розробка самохідних мінометних установок для стрільби із закритих вогневих позицій, а також для вогневої підтримки рот та взводів. Самохідну установку необхідно озброїти - 120-мм мінометом, встановленим на поворотній башті. Міномет зможе вести стрільбу перспективними 120-мм мінами: касетними, з дальністю ураження до 10-12 км. Міна повинна мати суббоеприпаси, що дозволяє збільшити у два рази ефект ураження у порівнянні із звичайною осколково-фугасною міною. Самохідна мінометна установка перебуватиме у безпосередній близькості від бойових порядків піхоти і надаватиме вогневу підтримку її діям. Міномет уражатиме переважно окремо визначені цілі, для цього до його боєкомплекту входять керовані боеприпаси.

Сучасні реактивні системи залпового вогню (РСЗВ) повинні мати більшу точність стрільби, що можливо досягнути за рахунок застосування системи супутникового наведення реактивних снарядів для управління їх польотом. А також швидкість наведення та готовність до відкриття вогню, яке не перевищує 1-2 хвилини, за рахунок засобів автоматизації управління вогнем. РСЗВ повинні бути оснащені реактивними снарядами підвищеної потужності й дальності стрільби завдяки рухомій установці з повним імпульсом тяги понад 6000 кг/с (для РСЗВ малого калібру), конструкції сопла, зменшеного вдвічі та збільшеного розмаху оперення, а також нового двигуна, який би дозволив значно збільшити масу бойової частини [18,19]. РСЗВ середнього калібру повинні бути бікаліберними, що б дозволило розширити спектр їх завдань, з можливістю застосування реактивних снарядів двох типів, як від РСЗВ середнього, так і великого калібру [20,21].

Характерним в збройних конфліктах є використання балістичних ракет оперативно-тактичного і тактичного призначення (БР ОТ і ТП), наявність яких на озброєнні армії корінним чином може змінювати розклад сил у регіональних конфліктах. На теперішній час армії понад 30 країн світу мають на озброєнні БР ОТ і ТП [17, 22]. Ракетні системи повинні представляти собою уніфіковану автономну установку контейнерного типу для вертикального пуску. Розроблені ракети повинні бути двох типів: самонавідні (проти важливих цілей) та високоточні (проти цілей з потужною бронєю). Можливе створення для ракет термобаричних бойових частин, а також бойових частин нелетальної дії. Пусковий контейнер може перевозитись автомобілями, або вертольотами. Зазначені ракети по суті є високоточними ракетними снарядами, вони спрямовуватимуться до цілі за лазерним променем. Координати цілі можна також завантажувати до

пам'яті бортового комп'ютера заздалегідь або переорієнтувати ракету в польоті. Дальність польоту ракети повинна складати від 25 до 480 км.

Наявність засобів автоматизації підготовки та управління вогневим ураженням, на всіх рівнях управління, застосування сучасних машин управління забезпечить безперервне та стійке управління підрозділами на полі бою.

Таким чином за сучасними поглядами основний напрямок розвитку бойових систем повинен забезпечити якісно нові бойові можливості:

високу керованість за рахунок забезпечення новою мережею управління та зв'язку із застосуванням цифрових комп'ютерних технологій, яка дозволить новому з'єднанню бригадного рівня діяти тривалий час на більшій площі, ніж існуюча та сприяти підвищенню мобільності, живучості та вогневої потужності;

повну розвідувальність і безперервний моніторинг поля бою за допомогою машин розвідки і безпілотних авіаційних комплексів і наземних датчиків, а також використовуючи дані розвідувальних систем вищих командних рівнів;

живучість - завдяки високому ступеню інформованості та новим тактичним прийомам, захищеності машин, застосування БпАК з підвищеними можливостями;

вогневу потужність - за рахунок озброєння машин і систем новими високоточними снарядами та ракетами, які мають більшу дальність ураження, ніж потенційний противник.

Ключовим елементом є інформаційна перевага над противником, тому підрозділи повинні бути оснащені керованою та автоматичною бойовою технікою нового покоління, за підтримки БпАК, озброєних керованими ракетами різного радіуса дії, зможуть вести бойові дії на "цифровому полі бою", постійно обмінюючись інформацією між собою в режимі реального часу.

Підсумовуючи, можливо зробити висновок, що враховуючи сучасні погляди на ведення війни, в майбутньому основою розвитку збройних сил має стати розробка та постановка на озброєння сучасного високотехнологічного озброєння і техніки з якісно новими бойовими можливостями, застосування яких гарантовано забезпечить успіх в бойових діях.

Список літератури

1. Литвиненко В.И. Русанов И.П. Основные тенденции огневого поражения в современных операциях (боевых действиях) / В.И. Литвиненко, И.П. Русанов // Военная мысль. – 2014. №10. - С. 19-26.
2. Osika Daniel Multi-domain operations communicate first, shoot, then move / Daniel Osika // Fires, Fires in support of large-scale combat operations. May - June 2018. P/ 22-25.
3. Чернишенко С.В. Концепція мережево-центричної війни: теорія та історія / С. В. Чернишенко // European political and la discourse. - 2015. - Vol. 2 Issue. 6. - P. 80-85. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2015_2_6_15

4. Ярош С. П. Єдиний інформаційний простір як організаційне підґрунтя управління військами / С. П. Ярош // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – К: НУОУ, 2010. – № 3(9). С. 82–88.

5. Ремез А.В. Реалізація концепції мережецентризму провідними країнами світу на основі створення розвідувально-ударних систем / А.В.Ремез // Розвиток ракетних військ і артилерії – вимога часу: Збірник тез доповідей науково-технічної конференції (3-4 грудня 2020 року). – Суми: НДЦ РВіА, 2020. – С.31-32.

6. Сивков К. Удар по мозгам / К. Сивков / Воєнно-промисловий кур'єр. - 2020.- №43 (856). Режим доступу: <https://vprk-news.ru/articles/59469>

7. Аксенов П. Война дронов в Карабахі: як безпілотники змінили конфлікт між Азербайджаном і Армєнією / П. Аксенов // Режим доступу: <https://www.bbc.com/russian/features-54431129>

8. Указ Президента України №121/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» 25 березня 2021.

9. Репіло Ю.Є. Модель ведення бойових дій артилерійськими підрозділами під час вогневої підтримки у ході ведення наступальних дій / Ю.Є. Репіло, О.В. Головченко // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони – Том 40. – Випуск №1. – С. 153-162. <https://doi.org/10.33099/2311-7249/2021-40-1-153-162>

10. Maistrenko O. Devising a procedure for justifying the choice of reconnaissance-firing systems / O. Maistrenko, V. Khoma, O. Karavanov, S. Stetsiv, A. Shcherba // Eastern-European Journal of Enterprise Technologies / - 2021 - Vol. 1 - №3 (109). – P. 60-71. <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2021.224324>

11. Remez A., Semenenko O., Musienko V., Motrunych I., Bulhakov A., Tarasov O. Recommendations for application of the methodological approach to the military-economic justification of the choice of a rational variant of the reconnaissance-strike system or complex in the programs (plans) / Remez A., Semenenko O., Musienko V., Motrunych I., Bulhakov A., Tarasov O. // Journal of Scientific Papers "Social Development and Security", – 2021. - Vol. 11, No. 2. – P. 209-221. <https://doi.org/10.33445/sds.2021.11.2.18>

12. Щерба А. А. Еволюція розвідувально-вогневої технології на основі мережецентричних принципів управління / А. А. Щерба // Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки. – 2014. - № 4. – С. 109-112. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_tekh_2014_4_18

13. Евтодьева М.Г., Целицкий С.В. Беспилотные летательные аппараты военного назначения: тенденции в сфере разработок и производства / https://www.imemo.ru/files/File/magazines/puty_miru/2019/02/09-Yevtodieva.pdf

14. Байбаков А.И., Зибзеев А.А. Состояние и перспективы развития воздушной разведки иностранных государств / А.И. Байбаков, А.А. Зибзеев // Военная мысль. – 2021. - № 2. - С. 132-140

15. Афонин И. Е. Анализ опыта боевого применения групп беспилотных летательных аппаратов для поражения зенитно-ракетных комплексов системы противовоздушной обороны в военных конфликтах в Сирии, в Ливии и в Нагорном Карабахе / И. Е. Афонин, С. И. Макаренко, С. В. Петров, А. А. Привалов // Системы управления, связи и безопасности. – 2020. – №4. – С.163-191. URL: <http://sccs.intelgr.com/archive/2020-04/06-Afonin.pdf> 163

16. Горбенко В.М. Методика оцінювання ефективності застосування підрозділів безпілотних авіаційних комплексів / В.М. Горбенко, О.В. Єфремов, О.А. Коршець // Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил. - 2018. - № 4(58). С. 30-36. <https://doi.org/10.30748/zhups.2018.58.04>

17. Загорка О.М. Розвідувально-ударні, розвідувально-вогневі комплекси (принципи побудови в умовах реалізації концепції мережецентричних війн, оцінка ефективності бойового застосування) : монографія / за заг. ред. В. М. Телелима / В. М. Тарасов, Р. І. Тимошенко, О. М. Загорка. — К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2015. - 184 с.

18. Василенко О.В. Модернізація озброєння й військової техніки – ефективний фактор боєздатності Збройних Сил України / О.В. Василенко // Наука і оборона. 2010. - №3. – С. 31-39.

19. Remez V. Experience in the creation and development of multiple launch rocket systems in the USSR / V. Remez // The scientific heritage. – 2020. - No 51 P. 8-15. URL: <http://www.scientific-heritage.com/wp-content/uploads/2020/10/VOL-4-No-51-51-2020.pdf>

20. Козлов В.В. Реактивная система залпового огня как составная часть разведывательно-огневых комплексов / В.В. Козлов, А.И. Чуприн, А.Н. Лунев // Сборник трудов XII всероссийской научно-практической конференции “Перспективные направления развития артиллерийского вооружения, методов его эксплуатации и ремонта”. Пермь, (18 мая 2018 года) С. 55-60.

21. Чуприн А.И. Анализ боевых возможностей отечественных и зарубежных разведывательно-огневых комплексов при выполнении специальных операций / А.И. Чуприн А.А. // Поляков Материалы Всероссийской научно-технической конференции “Интеллектуальные системы, управление и мехатроника” Севастополь, 29–31 мая 2018 года – 2018 - С. 216-220.

22. Мордвинцев, Э. В. Тактические ракеты для будущей войны / Э. В. Мордвинцев // Armada Intern. - 2008. - № 3. - С. 66-72.

УТОЧНЕННЯ СУКУПНОСТІ ЧАСТКОВИХ ПОКАЗНИКІВ ТА УЗАГАЛЬНЕНОГО ПОКАЗНИКА ДЛЯ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМ ЗВ'ЯЗКУ ВІЙСЬКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Хажанець Ю.А.

*ад'юнкт кафедри інституту авіації та протиповітряної оборони
Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського,
м. Київ, Україна*

CLARIFICATION OF THE SET OF PARTICULAR INDICATORS AND A GENERALIZED INDICATOR FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF THE FUNCTIONING OF MILITARY COMMUNICATIONS SYSTEMS

Khazhanets Yu.

*adjunct of the institute of aviation and air defence of the
National university of defence Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky,
Kyiv, Ukraine*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-8-12](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-8-12)

Анотація

Розвиток в галузі інформаційних технологій дає змогу переглянути підходи щодо проведення оцінювання ефективності функціонування військових систем зв'язку. Але перш за все перед тим як перейти до розроблення математичних моделей та методик, що будуть описувати функціонування цифрової системи зв'язку військового призначення та дадуть змогу оцінити її ефективність функціонування необхідно визначити узагальнений показник та часткові показники за якими буде здійснюватися оцінювання. В даній статті проведено уточнення сукупності часткових показників та узагальненого показника та викладено загальні погляди щодо оцінювання ефективності функціонування військових систем зв'язку.

Abstract

The development in the field of information technology makes it possible to revise the approaches to assessing the effectiveness of the functioning of military communication systems. But first of all, before proceeding to the development of mathematical models and methods that will describe the functioning of a digital communication system for military purposes and allow assessing its effectiveness, it is necessary to determine a generalized indicator and partial indicators by which the assessment will be carried out. This article clarifies the set of particular

indicators and a generalized indicator and outlines general views on assessing the effectiveness of the functioning of military communication systems.

Ключові слова: система зв'язку, інформаційно-телекомунікаційна система, часткові показники, quality of service.

Keywords: communication system, information and telecommunication system, partial indicators, quality of service.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Досвід збройних конфліктів сучасності, дає змогу зробити висновок, що результат збройної боротьби сьогодення значною мірою залежить від стійкого, безперервного, оперативного та скритного управління військами та зброєю. Таке управління може бути досягнуте лише за умови наявності системи зв'язку, що буде спроможна забезпечити своєчасний, достовірний та безпечний обмін оперативно-тактичної інформації.

Результати проведених досліджень свідчать про те, щоб забезпечити своєчасність, достовірність та безпечність обміну заданою оперативно-тактичної інформації в системі зв'язку військового призначення необхідно завчасно, ще на етапі планування та побудови провести розрахунки щодо визначення необхідних її параметрів, а це вимагає наявності відповідного математичного апарату.

Дослідження існуючих методик оцінювання ефективності функціонування систем зв'язку дають змогу зробити висновок, що методики які були присвячені оцінюванню ефективності функціонування аналогових систем зв'язку [1,2,11] не можуть бути використані для цифрових систем зв'язку, адже не враховують особливостей її функціонування. Крім того наявні методики, що присвячені оцінювання ефективності функціонування цифрових систем зв'язку не військового призначення [10,7,3] не дають змогу належним чином її оцінити у зв'язку з тим, що не враховують складні умови бойової обстановки, що суттєво впливають на ефективність функціонування системи зв'язку військового призначення.

Поряд з тим існують і методики, що присвячені оцінюванню ефективності функціонування цифрових систем зв'язку військового призначення (СЗ ВП) [6,13,9], але і вони не дають можливості адекватно здійснювати оцінювання ефективності функціонування СЗ ВП, адже їх математичні моделі та методики не враховують усієї сукупності часткових показників QoS (англ. quality of service, укр. якість обслуговування) [14], наприклад ефективність інформаційного напрямку визначається лише за пропускну спроможністю. Хоча варто зауважити, що дані математичні моделі та методики як правило враховують вплив противника який виражений через коефіцієнт стійкості, що є також вкрай важливим показником для СЗ ВП.

Для кількісного оцінювання ефективності функціонування будь-якої системи необхідно визначити показники ефективності, які б найбільш повно характеризували її пристосованість до виконання покладених на неї завдань.

Таким чином виникла нагальна потреба в уточненні сукупності часткових показників та узагальненого показника для оцінювання ефективності функціонування систем зв'язку військового призначення які дадуть змогу більш точно описати особливості функціонування системи зв'язку військового призначення, а офіцерам відділу зв'язку та інформаційних систем при проведенні оперативних та оперативно-тактичних розрахунків в мирний час та в особливий період розрахувати ефективність функціонування як кожного інформаційного напрямку окремо, так і всієї системи зв'язку військового призначення в цілому та визначити необхідну кількість сил і засобів необхідних для забезпечення надання якісних інформаційно-телекомунікаційних послуг.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Дослідженню питань оцінювання ефективності функціонування систем зв'язку воєнного призначення присвячена низка робіт. Автори цих робіт в свій час зробили вагомий внесок у розвиток теоретичних основ дослідження систем зв'язку військового призначення. Аналіз запропонованих ними математичних моделей та методик свідчить про те, що в якості часткових показників були використані такі показники як пропускну спроможність (μ_{C3}) та стійкість (K_{cmC3}) а узагальнений показник був представлений у вигляді функції:

$$Q = f(\mu_{C3}, K_{cmC3}) \quad (1)$$

З іншого боку, він характеризується імовірністю того, що час проходження повідомлень (t) не буде перевищувати заданого ($T_{зад}$), тобто

$$Q = P(t \leq T_{зад}) \quad (2)$$

Виходячи з вищезазначеного можна було стверджувати, що:

$$Q = f(\mu_{C3}, K_{cmC3}) = P(t \leq T_{зад}) \quad (3)$$

Безперечно такий підхід до оцінювання ефективності функціонування системи зв'язку військового призначення був доволі досконалим, але при оцінюванні аналогових систем зв'язку. Проте на сьогодні системи зв'язку військового призначення зазнали значних змін, аналогові засоби зв'язку замінили цифровими, а перехід від аналогових засобів зв'язку до цифрових надав можливість інтегрувати (поєднати) автоматизовані систем управління та системи зв'язку. Слід також зауважити, що за аналогової системи як правило велась мова лише про передачу повідомлень в зазначені терміни та з великою достовірністю. В цифровій системі зв'язку ми вже говоримо про передачу даних яка складається не лише з інформації необхідної для прий-

няття рішення, а й з службової інформації необхідної для забезпечення функціонування інформаційно-телекомунікаційної мережі системи зв'язку військового призначення. Також особливу увагу потрібно звернути на те, що сучасна система зв'язку дає змогу по одному каналу зв'язку надавати різні види послуг, наприклад, передачу даних, голосу та відео, що неможливо було здійснити за аналогової системи. Фактично, системи зв'язку та автоматизації управління трансформувалися в єдину інформаційно-телекомунікаційну систему основою якої стала мультисервісна мережа [3].

Проведені дослідження дають змогу стверджувати, що існуючі методики та математичні моделі оцінювання ефективності функціонування систем зв'язку військового призначення які використовувались для аналогових систем зв'язку [1,2,11] не враховують особливостей функціонування цифрових систем зв'язку і не можуть в подальшому використовуватись для оцінювання ефективності системи зв'язку військового призначення.

Проведений аналіз робіт з дослідження питань ефективності функціонування систем зв'язку не військового призначення [10,7,3] свідчить, що описані в них методики оцінювання ефективності і моделі систем зв'язку, процесів її функціонування достатньо повно описують характерні їх властивості та ознаки, але при цьому вони не враховують важливих факторів, які в умовах ведення бойових дій суттєво впливають на ефективність функціонування системи зв'язку військового призначення, а також потребують проведення складних математичних розрахунків, які ускладнюють та вимагають значних часових витрат в процесі планування системи зв'язку військового призначення.

Поряд з тим проведено аналіз методик, що присвячені оцінюванню ефективності функціонування цифрових систем зв'язку військового призначення, але і вони мають певні недоліки. Наприклад, в методиці [6] описаний підхід з оцінювання ефективності системи зв'язку спеціального призначення, яку можливо використати для оцінювання системи зв'язку військового призначення, але вона не враховує показників які суттєво впливають на ефективність функціонування цифрових каналів зв'язку таких як коефіцієнт втрати пакетів, час затримки передачі пакетів та джитер каналу зв'язку.

Методика описана в наказі Генерального штабу Збройних Сил України "Про затвердження та введення в дію методик розрахунку потреб та основних показників для забезпечення стійкого функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем і мереж Міністерства оборони України та Збройних Сил України" №80 від 26.08.2020 року [9] має доволі просту структуру, що значно впливає на швидкість проведення розрахунків, проте має і ряд суттєвих недоліків: по-перше, дана методика дає змогу оцінити лише інформаційний напрямок, а не всю систему зв'язку в цілому; по-друге враховує лише один з чотирьох показників якості надання інформаційно-телекомунікаційних послуг такий як пропускну спроможність; по-третє методика не

враховує вплив противника на систему зв'язку.

Аналіз закордонних наукових джерел свідчить про те, що вони, в основному, орієнтовані на оцінювання ефективності функціонування цифрових систем зв'язку загального призначення, але при цьому вони не враховують вимоги які висуюються до систем зв'язку військового призначення, а також вплив зовнішніх факторів, а саме: (вогневий, радіоелектронний, кібернетичний та ін.).

Таким чином виникла необхідність у розробці (удосконаленні) методики оцінювання ефективності функціонування системи зв'язку військового призначення. Але перш за все необхідно здійснити уточнення сукупності часткових показників, а також здійснити вибір та обґрунтування узагальненого показника ефективності функціонування системи зв'язку військового призначення.

Метою статті є уточнені сукупності часткових показників та узагальненого показника для оцінювання ефективності функціонування системи зв'язку військового призначення.

Виклад основного матеріалу. Так, як основним функціональним призначенням СЗ ВП залишається забезпечення своєчасного проходження потоку інформації з необхідною достовірністю та безпекою, в якості основного показника ефективності функціонування системи зв'язку (СЗ) доцільно обрати здатність СЗ забезпечувати обмін заданими потоками інформації у нормативні терміни.

Враховуючи те, що СЗ ВП є складною системою і складається з безлічі інформаційних напрямків то можливо стверджувати те, що ефективність функціонування СЗ ВП буде залежати від ефективності функціонування всіх її інформаційних напрямків.

$$Q_{CЗ} = \frac{\sum_{i=1}^n Q_{IH_i}}{n} \quad (4)$$

де $Q_{CЗВП}$ – коефіцієнт ефективності функціонування системи зв'язку військового призначення;

n – кількість інформаційних напрямків системи зв'язку військового призначення;

Q_{IH_i} – ефективність функціонування i -го інформаційного напрямку.

Але такий підхід не прийнятний для оцінювання СЗ ВП, адже він не враховує ступеню важливості інформаційного напрямку. Наприклад не може ефективність функціонування інформаційного напрямку командного пункту органу управління мати таку ж вагу як інформаційний напрямок рядового підрозділу, адже втрата зв'язку, наприклад, з командним пунктом (КП) органу управління матиме більш негативні наслідки ніж втрата зв'язку з якимось із другорядних підрозділів. Також слід враховувати те, що наприклад в системі зв'язку, радіотехнічного забезпечення та автоматизації управління Повітряних Сил динаміка повітряного, або протиповітряних боїв вимагає під час нальоту противника змінювати важливість напрямків.

Таким чином узагальнений показник оцінювання ефективності функціонування системи зв'язку військового призначення не дасть змогу адекватно здійснити оцінювання СЗ ВП. Тому виникає необхідність розподілу інформаційних напрямків за групами важливості.

До першої групи важливості, наприклад, доцільно віднести інформаційні напрямки КП органів військового управління та підрозділів, що зосереджені на напрямку головного удару противника. Друга група повинна включати інформаційні напрямки КП військових частин, а також підрозділів розташованих в першому ешелоні. Третя група включає в себе підрозділи другого ешелону та підрозділи забезпечення, а також ті що не увійшли до перших двох.

Виходячи з цього узагальнений показник ефективності функціонування системи зв'язку військового призначення буде мати вигляд:

$$Q_{C3} = \frac{\sum_{i=1}^{n_1} Q_{IH_i}}{n_1} \cdot k_1 + \frac{\sum_{i=1}^{n_2} Q_{IH_i}}{n_2} \cdot k_2 + \frac{\sum_{i=1}^{n_3} Q_{IH_i}}{n_3} \cdot k_3 \quad (5)$$

де n_1 – кількість інформаційних напрямків першої групи важливості;

n_2 – кількість інформаційних напрямків другої групи важливості;

n_3 – кількість інформаційних напрямків третьої групи важливості;

$Q_{IH_i}^1$ – ефективність функціонування i -го інформаційного напрямку першої групи важливості;

$Q_{IH_i}^2$ – ефективність функціонування i -го інформаційного напрямку другої групи важливості;

$Q_{IH_i}^3$ – ефективність функціонування i -го інформаційного напрямку третьої групи важливості;

k_1 – коефіцієнт важливості першої групи;

k_2 – коефіцієнт важливості другої групи;

k_3 – коефіцієнт важливості третьої групи.

Слід зауважити, що коефіцієнти важливості визначаються методом експертних оцінок в якому приймають участь найбільш досвідчені фахівці зв'язку.

Для оцінювання ефективності функціонування інформаційного напрямку необхідно здійснити комплексний підхід, адже з однієї сторони ефективність функціонування інформаційного напрямку можливо розглянути як ступінь реалізації інформаційних потреб з іншої сторони як ступінь відповідності необхідних параметрів інформаційного напрямку до наявних.

Так як основою сучасної системи зв'язку військового призначення є мультисервісна мережа то ступінь відповідності її параметрів можливо здійснити за показниками QoS. Тоді ефективність функціонування інформаційного напрямку буде залежати від чотирьох основних показників якості надання інформаційно-телекомунікаційних послуг: пропускної спроможності (C), затримки передачі

даних (T), ймовірності втрати пакетів (P) та джиттеру каналу зв'язку (J) і матиме вигляд:

$$Q_{IH_i} = f(C, T, P, J) \quad (6)$$

Така сукупність часткових показників дає змогу оцінювати різні системи зв'язку, але не військового призначення адже сукупність даних показників не дає змогу врахувати ступінь впливу противника на систему зв'язку тому до цієї сукупності часткових показників доцільно включити ще і коефіцієнт стійкості (K_{cm}) який буде тісно пов'язаний з всіма показниками QoS.

$$Q_{IH_i} = f(C, T, P, J, K_{cm}) \quad (7)$$

Такий підхід змушує розв'язувати багатокритеріальну задачу, що значно вплине на швидкість прийняття рішення, але більш суттєвим недоліком буде те, що даний підхід в повній мірі не зможе дати відповідь щодо ступеню задоволення інформаційними потребами.

З іншої сторони ефективність функціонування інформаційного напрямку можливо виразити через ступінь відповідності необхідних інформаційно-телекомунікаційних послуг до наявних:

$$Q_{IH_i} = \frac{\sum_{i=1}^{m_c} A_{c_i} + \sum_{i=1}^{m_e} A_{e_i} + \sum_{i=1}^{m_o} A_{o_i}}{A_{IH}} \quad (8)$$

де A_{IH} – необхідна кількість абонентів (всіх видів послуг) на інформаційному напрямку;

A_{c_i} – абоненти, що отримують голосові послуги;

A_{e_i} – абоненти, що отримують відео послуги;

A_{o_i} – абоненти, що отримують послуги з передачі даних;

m_c – кількість абонентів, що отримують голосові послуги;

m_e – кількість абонентів, що отримують відео послуги;

m_o – кількість абонентів, що отримують послуги передачі даних.

Але такий спосіб проведення оцінювання ефективності функціонування можливо здійснити лише практичним способом вже на існуючій системі зв'язку військового призначення, що не дозволяє використати його в процесі планування. Тому доцільно використати комплексний підхід використавши лише переваги кожного з підходів. За допомогою показників QoS доцільно здійснити оцінку стану інформаційного напрямку, що дасть змогу визначити перелік інформаційно-телекомунікаційних послуг які можливо реалізувати в даному інформаційному напрямку та визначити кількість абонентів кожної з послуг і лише тоді скористатися другим способом. Таке поєднання дає змогу оцінювати ефективність функціонування системи зв'язку військового призначення не лише існуючої

системи, а і системи яка планується бути розгорнутою.

Висновок в даній статті була запропонована сукупність часткових показників яка найбільш повно дає змогу охарактеризувати сучасну систему зв'язку військового призначення, описано узагальнений підхід до оцінювання ефективності функціонування систем зв'язку військового призначення та здійснено обґрунтування узагальненого показника оцінювання ефективності функціонування системи зв'язку військового призначення. Подальші дослідження будуть присвячені розробленні методики оцінювання ефективності функціонування системи зв'язку військового призначення та математичній моделі, що дасть змогу більш точно описати її функціонування.

Дані дослідження дадуть змогу офіцерам військового управління ще на етапі планування системи зв'язку надавати обґрунтовані рекомендації щодо залучення сил і засобів необхідних для якісного надання інформаційно-телекомунікаційних послуг в системі зв'язку військового призначення, наприклад, в оборонній операції оперативного угруповання військ (сил), а також оптимізувати вже існуючу систему.

Список літератури

1. Боговик А.В. Игнатов В.В. “Эффективность систем военной связи и методика ее оценки”, СПб.:ВАС, 2006. – 184.
2. Варнаков О.І., Галушко С.Г. “Оцінка ефективності функціонування телекомунікаційних мереж критичного застосування”, Системи обробки інформації ISSN 1681-7710, випуск 4 (53), Харків – 2006, 20-24 с.
3. Воробієнко П.П., Нікітюк Л.А., Резніченко П.І. “Телекомунікаційні та інформаційні мережі” Київ САММІТ-Книга 2010. – 708 с.
4. ВСТ 01.112.001-2006. Військовий зв'язок. Терміни та визначення. – К., 2006. – 26 с.
5. Єдина доктрина для систем зв'язку та інформаційних систем АJP-6. Військовий інститут телекомунікації та інформатизації, Київ – 2017.
6. Катеринчук І.С., Рачок Р.В., Мул Д.А., Басараб О.К. “Метод оцінки ефективності

функціонування телекомунікаційної системи спеціального призначення”, Наукоємні технології №1 (21). Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький – 2014.

7. Корнієнко С.П., Корнієнко В.П. “Оцінка ефективності просторово-розподілених телекомунікаційних мереж”, Чернігівський науковий часопис. Серія 2. Техніка і природа №1(1), Чернігів – 2011.

8. Мазулевський О.С., Зінченко А.О., Жуков В.С., Шевченко Д.Г. Система стандартів НАТО із організації роботи системи зв'язку (C4ISR). Частина I: навч. посіб. – К. : НУОУ. – 2018. – 94 с.

9. Наказ Генерального штабу Збройних Сил України “Про затвердження та введення в дію методик розрахунку потреб та основних показників для забезпечення стійкого функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем і мереж Міністерства оборони України та Збройних Сил України” №80 від 26.08.2020 року м. Київ.

10. Писарчук О.О. “Оцінка ефективності інформаційних систем за вектором критеріїв”, Збірник наукових праць ЖВІ НАУ, випуск 3, Житомир – 2010, 117-123с.

11. Цыбизов А.А. “Оценка эффективности сетей связи”, Вестник РГРТУ ISSN 1995-4565. №3 (выпуск 29), Рязань – 2009.

12. Шевченко Д.Г., Зінченко А.О., Розум І.Ю. “Комплекси, системи та засоби військових телекомунікаційних мереж”. Навч. Посіб./К.:НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2019. – 319 с.

13. Шишацький А.В., Тюрніков М.М., Сугак С.О., Бондар О.П., Мельник А.О., Бошно Т.Р., Ляшенко Г.Т. “Method of assessment of the efficiency of the communication of operational troop grouping system” Сучасні інформаційні системи №1, Т.4. Київ – 2020.

14. International Telecommunication Union, ITU-T Y.2617 Telecommunication standardization sector of ITU, Series Y: Global Information Infrastructure, Internet protocol aspects and next-generation networks, Internet of things and smart cities. – 2016.

PEDAGOGICAL SCIENCES

ASSESSING HIGH SCHOOL STUDENTS' COMPETENCE IN STEAM EDUCATION: PERSPECTIVES FROM INTERDISCIPLINARY TOPICS IN HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCE

Nghiem Van Long,

Duong Quynh Phuong

Thai Nguyen University of Education

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-13-18](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-13-18)

Abstract

Diversity and creation in method and form of teaching as well as the process of testing and assessment is one of the important educational orientations. In that spirit, the assessment in STEM/STEAM education also needs to be respected, perform follow the principle and processes, using appropriate assessment tools. Our research aims to approach and analyze the assessment of students' competence in STEAM education, which delves into the research of assessment in the STEAM topic in the fields of the humanities and social sciences. The main research methods used are: research, synthesis, document analysis method; field survey in high school; expert method and interdisciplinary approach method.

Keywords: Assessment, STEAM education, competence, humanities and social science, high school.

1. Make a problem

In fact, in recent years, the introduction of STEM/STEAM education into high schools brings many meanings, in line with Vietnam's orientation of innovating general education. STEM/STEAM education ensures a comprehensive education, enhances interest in learning subjects, forms and develops students' competencies and qualities, connects schools with the community, provides career guidance and streamlining students, at the same time help students adapt to the industrial revolution 4.0.

The implementation of the policy of synchronously innovation teaching forms, teaching methods, testing and assessing educational results, in order to strengthen the association of teaching in schools with real life and contribute to the formation of the competence of high school students which is getting a lot of attention in Vietnamese high schools. In which, one of the new field that is: assessing student's competence in Steam education in general and the Steam topic of the interdisciplinary social sciences - humanities in particular also has many aspects to discuss.

2. Research results and discussion

2.1. Assessment of high school students in the direction of competence development

A student's competence is the ability to master systems of knowledge, skills, attitudes...suitable for ages and operate them appropriately to successfully implement the learning and practicing tasks as required, educational goals of the school level and effectively solve the problems posed to them in life. In other words, competence is the ability to master and reasonable apply knowledge, experience, attitudes with interest in order to act effectively in diverse situations of life.

Assessment in the direction of developing student quality and competence focuses on process assessment to promptly detect student progress and for student progress, thereby adjusting and self-correcting in a timely manner teaching and learning activities in the teaching process. This view clearly shows that each assessment activity is considered as learning (Assessment as learn-

ing) and assessment is for student's learning (Assessment for learning). In addition, assessment of learning outcomes (Assessment of learning) will also be carried out at the end of the educational process to confirm what students have achieved against output standard [5].

Competency assessment is a process in which the assessor interacts with students to collect evidence of competence, using existing assessment standards to give conclusions about the level of pass or fail of some competence of student [3].

Competency assessment is an assessment of students' ability to apply learned knowledge and skills to solve problems in learning or in real life, and the student's assessment results depend on the difficulty of the task and exercises completed to varying levels. The scale in capacity assessment is determined according to the level of competence development of students, not pass or fail a content has been learned [1].

2.2. Assessing high school students' competence in STEAM education

2.2.1. STEAM Education

STEAM is created from the terms "STEM" and "Art". STEM focuses on training students in four fields of the natural sciences, however, the policy of modern education today appreciates the importance of the Arts in promoting innovation and creativity, that is also why the STEAM educational method was born. STEM education not only encapsulates the interdisciplinary relationship between groups of natural science knowledge, but now some teachers have actively integrated cultural, social, humanistic and artistic elements (called liberal arts). The combination of diverse educational sectors, forming a STEM/STEAM education ecosystem will be one of the keys to nurture and train generations of global citizens with knowledge and skills, especially creative thinking in the new era [7].

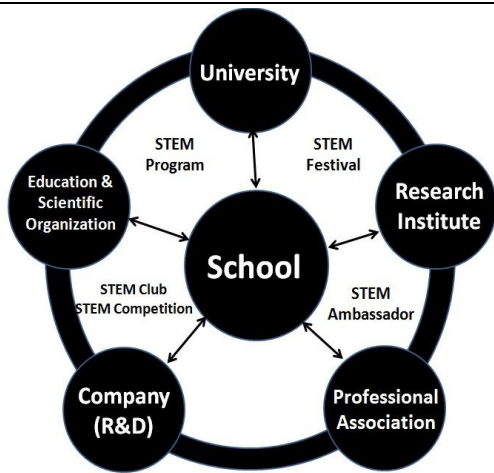

Figure 1. STEM/STEAM Ecosystem in Vietnam

STEAM topic lessons follow the engineering design process, which is a flexible process that takes students from identifying a problem or design requirement to creating and developing solution; allows flexible application of different teaching contents and methods, can conduct lessons in class or in groups or student clubs. The process of a STEAM activity/lesson consists of 7 steps: define the problem; research background knowledge; proposed solutions; choose the optimal solution; develop and build a model; testing and assessing; Finalize the design and name the product. This process can be flexibly applied to other forms of STEAM teaching [2].

In Vietnam, STEAM education in high schools has achieved initial results and increasingly widespread, creating a favorable premise for the next steps of mass and effective implementation. Following the direction of the Ministry of Education and Training on building and implementing of school education programs, in recent years, Vietnam's high schools have deployed STEAM teaching in many forms and levels such as: enhance integration, organize experiential activities, apply knowledge to solve practical problems when teaching lessons according to textbooks; building thematic lessons that integrate multi-disciplinary knowledge into solving real-life situations; apply project-based teaching methods; science and technology competition for high school students; STEAM club's extracurricular activities; creative experiential activities; STEAM events, STEAM festivals, robotics competitions...

When referring to STEM / STEAM, STEM / STEAM education, it is necessary to perceive and act in both the following ways: Firstly, the ideology (strategy, orientation) of education, in addition to the overall educational orientation, promote education in the fields of: Mathematics, Natural Sciences, Engineering, Technology, Social Sciences - Arts with the goal of "orienting and preparing human resources to meet the increasing needs of industries related to STEAM fields, thereby enhancing the competitiveness of the economy"; Second, the interdisciplinary approach method [4].

2.2.2. Principles and tools for assessing high school students' competence in STEAM education

In teaching orient STEM/STEAM education, assessment plays an important role and it is the core issue that ensures the success of a STEM/STEAM educational program.

The characteristics of STEM education are product orientation, teaching methods are project-based teaching, group learning... Therefore, regular assessment and diversification of assessment forms and tools are very necessary. Teachers can assess based on classroom activities, presentations, product reports of student, it is necessary to ensure the principle of combining teacher's assessment with self-assessment and mutual assessment of students. Assessment must aim at the development of students' qualities and competencies through the standard level of knowledge, skills, attitudes and expressions of competence and qualities of learners.

To better grasp the purpose and characteristics of STEM/STEAM education as well as to properly implement STEM/STEAM teaching and learning guidelines, assessment frameworks and tools in contemporary educational science should be reviewed and improved accordingly. In addition, appropriate tools, consistent with STEM/STEAM-oriented learning, should be developed to assess teaching and learning effectively.

The assessment framework of each STEM/STEAM educational content needs to be described flexibly based on the opinions of experts and experienced teachers.

Assessment tools learning outcomes of student are understood as means or techniques used in the assessment process. Assessment tools are intended to collect information to provide to teachers and students during assessment and self-assessment. Depending on the purpose, goal, object, time, teachers can use different assessment tools accordingly. In assessing STEAM topics, teachers can use the following assessment tools:

- Questions: Pay attention to questions related to practical situations; application questions.
- Exercises: Pay attention to the types of problem detection exercises; analysis and assessment exercises; survey and research exercises.
- Learning products: Through learning products, teachers assess the progress of students, assess the process of creating products and assess the level of achievement of students' competence. In Steam topics, students' learning products are very diverse, teachers need to observe and monitor the progress of students to properly assess products and competence of students.
- Checklist: Teachers use this tool to assess practice exercises in Steam topics, and at the same time assess students' attitudes and behaviors when participating in and implementing topics.
- Rating scale: used in measuring the level that students achieve in each characteristic, behavior on a particular aspect/field, Steam topic. The rating scale has three basic types: numerical scale, graphical scale and descriptive scale.
- Rubrics: With this tool, teachers can assess students' activities/products on a certain task in a Steam topic. Rubric is used for both qualitative and quantitative assessments. Teachers need to provide criteria that

will be used to assess students immediately after assigning tasks of Steam topic to students, so that students can clearly visualize the work to be done.

2.3. STEAM topics in the field of social sciences and humanities

2.3.1. Some requirements for the design of STEAM topics in the field of social sciences and humanities

*** Topic name**

Based on the content of knowledge and practical applications to determine the appropriate topic name, showing the interdisciplinary integrated content of the social sciences and humanities.

*** Content in the program of subjects is integrated in the topic**

- Presenting the content of knowledge in the curriculum of the subjects integrated taught in the topic; mention clearly the requirements to be met; the title of the lesson (period), the duration of the current program's distribution and the time of teaching according to the current program;

- The project and subject plan to teach the subject after separating the content of knowledge to be taught according to the topic which was built.

- Presenting the teaching content in the topic; analysis of the duration and timing of the topic in the appropriate relationship with the teaching curriculum of related subjects.

- Presenting the idea of topic's question to solve a certain problem so that students can learn the content of interdisciplinary knowledge and corresponding skills that have been separated from the program of the above subjects, have can be a problem according to the teaching content or a problem to be solved in practice.

- The significance of implementing the topic in teaching related subjects for the formation of knowledge, skills, attitudes and the development of students' competencies and qualities.

*** The goal of the topic**

+ About knowledge: Presenting the content of knowledge that students will learn through the topic (presenting only the knowledge that will be assessed).

+ About skills: Presenting the students' skills formed through the implementation of thematic learning activities (presenting only the skills that will be assessed). Use action verbs to record the types of skills and competencies that students develop through implement the topic.

+ About attitude: Presenting about the impact of the implementation of thematic learning activities on the awareness, life values and behavioral orientation of students.

+ Key competencies aimed at: Students learn through practice, creativity and creating meaningful learning products for themselves; can design, build, create a product or do something. Competences in reading, writing, math, science...are developed in the creation of learning products.

*** The final product of the topic**

Describing clearly the product that students must complete in terms of content and form of presentation (articles, presentations, picture books, videos, models, real objects, laboratory instruments, software...); show The article is the product of the elementary theme: "Application of digital technology in testing and assessing geography subject in high school following orientation of developing students' competence", Code: CS.2021.06, Thai Nguyen University of Education, Viet Nam.

clearly the name and requirements of the product along with the product assessment criteria.

2.3.2. Example of STEAM topic – interdisciplinary social sciences and humanities

Topic: Vietnam tourism through heritage regions

*** Reason for choosing the topic**

Heritage is the property of each country, so it is very necessary to respect the participation of different social sectors in preserving and promoting heritage values. Currently, heritage is not only a valuable asset for educating tradition and character for the young generation, but also a great resource contributing to the country's socio-economic development. Heritage is a rich and inexhaustible intellectual resource for lifelong learning.

In Vietnam, the issue of preserving and promoting the value of the nation's heritage always goes hand in hand with education. In all educational levels, heritage education in schools has had a great impact on students, that is, especially in terms of thoughts and feelings.

The construction of the project "Vietnam tourism through heritage regions" will help students gain certain knowledge about the country's heritages. Through that, students will perceive the value of the surrounding heritages, thereby having the right attitude and behavior with a sense of preserving and promoting the local heritages. Through the project, students also have many opportunities to experience different roles such as painters, reporters, singers...Thereby contributing to promoting and guiding activities, awareness, stimulating interest, helping students develop learning skills and self-own knowledge [6].

*** Target**

About knowledge

- Students can present the heritages of Vietnam. Characteristics of heritage in some regions of Vietnam. From there, we can see the diversity and unity in the culture of the ethnic groups in Vietnam.

- Students analyze the current status of heritage conservation.

About skills

- Students know how to collect and process documents, process information, write and present reports on problems.

- Develop skills in analyzing maps, charts, statistics, skills in using technology to support learning.

- Practice life skills: work collectively and individually to find information...

- Know how to prepare content, build outlines to present persuasive topics.

- Know how to present problems with the right attitude, gestures, politeness, know how to adjust the voice to suit the content and emotions.

- Participating in activities suitable to their abilities to contribute to building a rich and beautiful homeland.

- Interdisciplinary skills achieved through integrated thematic teaching:

+ Students gain an overall, logical and dialectical view of the heritages in Vietnam according to the characteristics of the region. From there, nurture the love of

the motherland, the country, pride in the traditions of the homeland.

+ Students can apply their understanding between interdisciplinary geography, history and literature, music and arts to participate in local activities.

Attitude

- Students have motivation, attitude of interest, curiosity, interest in learning about heritage issues.

- Raise responsibility to the community, sense of respect and protection of the heritage and relics of the homeland. Thereby preserving and promoting the cultural beauty of the ethnic group and the nation.

Orientation of competencies to be formed

- General competencies: self-control and self-study competence, communication and cooperation competence, solving problem and creativity competence.

- Specific competencies of students: language competence, scientific competence, computing competence, technological competence, informatics competence, aesthetic competence...

** Activities of teachers and students*

Activity 1: Design and launch the project.

Grouping and casting for students

(Lesson 1 - Week 1 according to the project plan)

Step 1: Warm up - introduce the project

- Individual activity: The teacher shows the students a video Proud of 22 world heritages in Vietnam

and asks the students to quickly take notes of the information appearing in the video.

- Group activities: The teacher divides the class into 6 groups and discusses the questions given by the teacher.

The teacher invites representatives of the groups to answer: students give a brief answer, the main purpose is for students to understand the classification of heritages in our country and at the same time survey some forms that students can use to introduce and advertise heritages in Vietnam.

- The teacher closes the topics discussed.

- The teacher introduces the project name: Vietnam tourism through heritage regions.

Step 2: The teacher introduces students to the basic contents and objectives of the project so that students can be task-oriented in the learning process.

Step 3: Form a group

- The teacher gives interest survey sheet to students, students fill out the survey.

- Teachers adjust different subjects based on the following criteria: cognitive ability, use information technology competence, aesthetics and creativity of students.

- The teacher announces the results of group sorting according to interests. The groups discussed to elect the group leader and secretary.

Step 4: The teacher assigns tasks to groups and guides build group planning.

ASSIGNMENT OF TASKS TO GROUPS

Group	Tasks - expected product	Expected product
Design and communication team	- Learn about the heritages of Vietnam in the tourist areas of the North, the North Central, the South Central and the South. - Design print publications to advertise the heritage in this region.	- Posters. - Brochures. - Infographics. -Editing smart book (using virtual reality technology HP Reveal, Code, ..) - Photobook. - Desk calendar. - Notebook.
Artist group	- Learn about pottery in the North. - Give some necessary information about Bat Trang pottery. - Build plan and go to a practical experience for making pottery at a pottery workshop.	- Reportage video of the actual trip, actual products made by themselves after the trip. - Posters, Brochures. - Report by PowerPoint.
Making cartoon and editing video group	- Learn about the heritage of the tourist area - Editing and designing a number of cartoon films introducing heritage sites (at least 3 heritage sites in 3 tourist areas).	- Short cartoon. - Intro video
Painting Group	- Learn about the heritage of the tourist area. - Painting about heritage.	Paintings about heritage
Tour group	- Learn about the heritage of tourist areas. - Design a number of heritage tourist routes in tourist areas (encourage students to apply virtual reality technology to design).	- Report by PowerPoint - Infographics, Brochures
Music group	Organize a music program with 2-3 repertoires about the heritage of tourist areas.	Performing songs.

Step 5: Give orientation studysheets and suggest students some resources that can be referenced to help complete the task.

- Study the orientation studysheets.

- Listen, take notes, ask the teacher what you do not understand.

Activity 2: Discuss, collect and process information

(Lesson 2 - Week 01 according to the project plan)

Step 1: The teacher guides students and groups in the process of building a work plan.

Step 2: Answer questions for students. Help students when required.

Step 3: The groups of students based on the activity orientation sheet to assign tasks, build a plan of group activities to complete the task.

- Write diary and report of group work.
- Arrange the content researched.
- Collect and process information on the internet, in fact.

- Form product in the first step.

Step 4: Teacher assess the working process of the group.

Activity 3: Finishing the product**(Lesson 3 - Week 02 according to the project plan)**

Step 1: The teacher asks the group leaders to report on the work progress of their groups, and at the same time, raise the difficulties and obstacles in the process of researching the topics.

Step 2: The teacher helps the groups by giving suggestions so that the students can solve their group's problems well.

Step 3: The members approve their group's report, comment and edit the group's report.

Step 4: The group leader receives the members' comments, completes the group's report, and prepares to present it to the class in the next period.

Step 5: Assess the teamwork process.

- The teacher assess and grades.

*** Assess and grade**

Students, groups of students and teachers assess student according to the following criteria:

Assessment route (Assess any time)	Assessment content	Assessor	Assessment Criteria
Before the project	Level of project acceptance	Teacher	- Students understand the reasons and goals of the project. - Students can build the project implementation process.
Performing project	- Process of building product - Teamwork spirit and attitude	Teacher Student	- Students know how to search and process information online or in real life. - Students have good interactions with teachers, group's members and other group - Teamwork spirit
Product of project	Products of the group	Teacher Student	- Product content is appropriate, it has beautiful and creative presentation. - Presenting fluently and confidently. - The effect on the application of the product (spread of product). - Value brought from the product.

Rating:

+ Good (score 9, 10)

+ Rather (score 6, 7, 8)

+ Average (score 5)

+ Weak, poor (score 1, 2, 3, 4)

Assess the group's report

Activity 4: Report and display products. Summary Project**(Lesson 4, 5 - Week 03 according to the project plan)**

Step 1: Students complete the group's product display area (6 zones).

Step 2: The teacher repeats the order in which the groups' products are presented.

Step 3: The groups present their products and introduce their stall in order.

Step 4: Discuss.

- Teachers comment and assess students' products.
- Students answer interview the topics they have learned.

- Discuss and prepare questions for other groups.
- Self-assess products of their own group and participate in assessing product of other groups.

*** Summarize and guide students to study**

- Ask students to share their harvests of knowledge, skills and attitudes gained after activities of project.

- The teacher summarizes the relevant knowledge that the students have mobilized and applied.

- Guide students to build ideas to continue to complete and develop the group's products .

2.3.3. Assessing students' competence through examples STEAM topic: Vietnam tourism through heritage regions*** Steps to conduct an assessment**

- Student self-assess and grades.

- Groups of students assess each other.

Criteria	Score	Fail 0-49%	Pass 50-64%	Rather 65-79%	Good 80-100%
Complete all of tasks, on time	2	0 to < 1,0	1,0 to < 1,3	1,3 to < 1,6	1,6 to 2,0
		Perform tasks that meet less than 50% of requirements.	Perform 50 - 64% of assigned learning tasks.	Perform 65 - 79% of assigned learning tasks.	Perform the task well, achieve over 80 % of the learning volume
Product content meets requirements	4	0 to < 2	2 to < 2,5	2,5 to < 3,5	3,5 to 4,0
		Perform tasks that meet less than 50% of requirements.	Perform 50 - 64% of assigned learning tasks.	Perform 65 - 79% of assigned learning tasks.	Perform the task well, achieve over 80 % of the learning volume
Use technology that meets requirements	1	0 to < 0,5	0,5 to < 0,6	0,6 to < 0,8	0,8 to 1,0
		Perform tasks that meet less than 50% of requirements.	Perform 50 - 64% of assigned learning tasks.	Perform 65 - 79% of assigned learning tasks.	Perform the task well, achieve over 80 % of the learning volume
Creative ideas	1	0 to < 0,5	0,5 to < 0,6	0,6 to < 0,8	0,8 to 1,0
		Perform tasks that meet less than 50% of requirements.	Perform 50 - 64% of assigned learning tasks.	Perform 65 - 79% of assigned learning tasks.	Perform the task well, achieve over 80 % of the learning volume
Group combine well, share and support each other while reporting and responding	2	0 to < 1,0	1,0 to < 1,3	1,3 to < 1,6	1,6 to 2,0
		No or little support	There is support but not always	Support actively	Support very actively

With the application of the project in teaching and assessing social sciences and humanities topics, Steam not only becomes interesting, new, and less stressful for learners, but through this form, students have more opportunities to develop problem-solving skills, thinking skills and high self-reliance, positive themselves among groups.

3. Conclusions and recommendations

STEAM education is a trend and teachers will be persons who inspire students so that they can meet the needs of the new era. Steam Education breaks the distance between academia and practice, creating people who are able to work "instantly" in a highly creative working environment with mind-demanding jobs in the 21st-century. The assessment in Steam education also needs to ensure the right principles, the right process and the use of many different assessment tools. The assessment should closely follow the teaching objectives: the core content to be achieved, the behavior to be performed and the required quality level of that behavior, the general competencies and the specific competencies. In addition, there must be coordination of process assessment and result assessment.

The assessment of learning results and competencies of high school students with Steam education orientation in topics in the fields of social sciences and humanities should note: (1). The assessment of learners must be performed throughout the teaching process instead of just assessing the final product; (2). The content of learners assessment focuses on assessing competence and quality; (3). Assessment of individual learning results: the assessment of individual learning results helps teachers compare with the teaching goals that the teacher has built as well as the teaching methods that the teacher has used. Individual learning results always have an impact on perceptions, thinking and emotions of learners; (4). Assessment of group learning results: The assessment of group learning results is essentially an assessment of the development of learners'

skills in the learning process. In addition, when assessing should focus on: (1) separate knowledge of STEAM subjects, (2) integrated knowledge and skills of STEAM subjects and students' soft skills.

References

- Bernd Meier, Nguyen Van Cuong (2018), Modern teaching theory-basis for innovation in teaching objectives, content and methods, University of Education Publisher.
- Nguyen Vinh Hien, Approaching steam teaching in general education today, Education Magazine, Issue 459 (Term 1 - August 2019), pp. 1-8
- Ministry of Education and Training of Viet Nam (2018), General Education Program 2018, Hanoi.
- Ministry of Education and Training of Vietnam (2019), Document of training for staff and teachers on building the topic of STEAM education in general education, Hanoi.
- Ministry of Education and Training of Vietnam (2020), Document of guiding to fostering core teachers: Testing and assessing high school students towards developing quality and competence in history and geography subjects, Compiled by: Hanoi University of Education.
- Duong Quynh Phuong (2018), Educating the value of heritage in the Northeast region of Vietnam for high school students through teaching topics in the fields of social sciences and humanities, Ministry-level science and technology project, Code B 2015 - TN 03 - 06
- Duong Quynh Phuong, Nghiem Van Long, Do Van Hao, Nguyen Thi Minh Nguyet (2020), Organization of experiential activities in geography at high school associated with steam education, Proceedings of international conferences: Innovation in teacher training with the theme: "I am STEM" (International), Vol. 1 (issue 1), pp. 378.

STAGES OF ASSESSMENT OF STUDENTS IN THE STUDY OF PHARMACOLOGY

Drachuk V.*PhD, associate professor
Department of Pharmacology***Zamorskii I.***Doctor of Medical Sciences, professor
Department of Pharmacology***Kopchuk T.***PhD, associate professor
Department of Pharmacology***Shchudrova T.***PhD, associate professor
Department of Pharmacology***Goroshko O.***PhD, associate professor
Department of Pharmaceutical Botany and Pharmacognosy***Dikal M.***PhD, associate professor
Department of Bioorganic and Biological Chemistry
and Clinical Biochemistry***Tkachuk O.***PhD, associate professor
Department of Pharmacy
Bukovinian State Medical University,
Chernivtsi, Ukraine*DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-19-21](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-19-21)**Abstract**

At the present stage of the development of medical education, the professional training of future doctors acquires great importance. Pharmacology is one of the main fundamental disciplines, which initiates the study of pharmacotherapeutic treatment of various nosologies. Mastering basic knowledge of pharmacology as an integral interdisciplinary science, aimed at studying the main groups of drugs most commonly used in medicine, the dependence of the pharmacotherapeutic effect on the properties of drugs, conditions of their use and physiological state of the body, and serves as a link between learning of basic sciences and practical application of drugs to optimize the pharmacotherapy of internal diseases. Therefore, an important aspect of pedagogical work is not only the optimal educational and methodological support of practical classes but also the high-quality formative and summative assessment of students' knowledge in the study of this discipline.

Keywords: pharmacology, higher medical education, assessment methods.

Pharmacology - is a basic discipline and refers to the professional training of higher education specialty "Medicine", one of the most important subjects and its role is difficult to overestimate, because it is here that the foundations of knowledge about the basic properties, mechanisms of action, therapeutic efficacy, possible side effects and application main groups of drugs [1]. The training of a qualified physician is impossible without an in-depth and, at the same time, specific study of pharmacology. According to the WHO, drugs account for 80% -85% of all health care [2]. That is why the doctor, regardless of specialization, must know the basic drugs and their pharmacological characteristics to ensure effective and safe pharmacotherapy. The study of the discipline "Pharmacology" involves the acquisition by each applicant of knowledge about drugs in general and the ability to use the acquired knowledge in the future during the study of other sciences of practical medicine and, of course, in further practice [3, 4]. An important aspect is that the successful study of pharmacology is not possible without prior qualitative training of related disciplines such as physiology, pathological physiology, anatomy, clinical anatomy, biochemistry,

histology and more [5]. Only a comprehensive understanding of the indicators of the norm and the mechanisms of development of pathological processes will allow to understand for what purpose and what kind of drug treatment can improve the patient's condition. And also it is not necessary to forget about delivery of integrated test exam "KROK 1", where tasks in pharmacology, as from basic discipline are in a large volume included.

One of the important issues is the correct and objective control of students' knowledge. The course of pharmacology provides two final module tests, practical skills and computer test control. Undoubtedly, the important components are all three types of control, which complement each other and which we would like to consider in detail.

The final module control includes theoretical questions on individual topics, in the form of an oral interview or discussion. Students' answers to these questions help the teacher to understand to what extent and to what extent the student is guided in the characteristics of a particular group of drugs. This type of con-

trol is basic, because in parallel it is supported by situational problems, solving which, the student must choose the right drug and write a prescription for it, indicating the optimal dosage form for use and dose. Also, this type of control shows the main learning outcomes that a student must master in the process of studying pharmacology, in accordance with the educational and professional program, namely to know:

- ✓ group affiliation of drugs according to modern classifications;
- ✓ pharmacological characteristics of traditional and new drugs, logically link the mechanism of action with pharmacodynamics, pharmacodynamics with indications, and side effects with contraindications to the use of drugs;
- ✓ depending on the peculiarities of the pharmacokinetics of the drug to determine the frequency of drug administration, its daily, course dose;
- ✓ indications and contraindications to the use of drugs;
- ✓ substantiate the adequate dosage form in accordance with the routes of administration of drugs, etc [6].

The next step is to control the practical skills, which are a list of drugs included in the integrated test exam «KROK 1». The list is approved by the testing center and is a mandatory admission to the last module control. The constant updating and updating of the list of names of drugs included in the program of study at the medical university is due to the fact that the number of new drugs appearing on the pharmaceutical market is growing every year, and research on the development, effectiveness and safety of new or existing drugs overwhelm the world's bibliographic databases. In addition, there is a growing understanding of the subtle mechanisms of action of drugs, which are extremely important to explain the pharmacological effects of drugs.

When characterizing a particular drug, students should not only indicate the pharmacological group, mechanism of action, indications for use and side effects, special attention is paid to the specifics of use, contraindications associated with comorbidities and interaction with food or other drugs, which often changes not only in pharmacokinetic parameters, but also in the pharmacological efficacy of drugs, overdose or poisoning with this drug, if possible, and measures to help. Equally important is the study of pharmacotoxicology and specific antidotes used in acute intoxication. The list of drugs is formed in such a way that includes representatives of all pharmacological groups, which are also included in the list of integrated test exam "KROK 1".

An important aspect is that the control of practical skills in full is carried out before the final control, which allows the teacher to more objectively understand the general level of knowledge of the student.

The next stage of the final module control is computer test control, where priority is given to the pharmacotherapeutic use of drugs in the form of situational tasks. Decided these tasks, independently or together with the teacher, in advance in practical classes, not only facilitates the process of memorizing the material,

but also shows the specific points of application of acquired knowledge in the clinical setting [7]. Of course, such a practice requires conscious and conscientious actions of the teacher, which may be the result of their high professional and pedagogical competence. Of course, no test task or situational task will replace the clinical situation at the patient's bedside, but different kinds of questions make it possible to practically choose the optimal drug in this situation [8]. A big mistake of students is to prepare tests due to learning only "key words", which significantly levels their process of thinking, understanding and analysis of clinical issues. In practical classes, students should focus on studying the pharmacological characteristics of drugs, and only then prepare for test tasks. It is worth mentioning that timing is an important point of testing, because we remember integrated test exam «KROK 1», where there is always a time limit for each question, and if you take into account further training and clinical situations, they always require of quick response and critical thinking. For this type of control, it is quite objective and convenient to use such online tools as the distance learning server Moodle, Classtime, Kahoot and Google forms.

Of course, the main online tool that students can use for self-study has become a distance learning server "Moodle". The positive characteristics of this tool are the ability to form a bank of test tasks in training mode, which allows students to determine their level of knowledge, and testing in control mode allows the teacher to navigate the assessment process, which undoubtedly improves student training.

Diversification of the educational process, improving the objectivity of assessment and increasing the motivation of students to learn has been achieved with the help of other popular online tools, such as Kahoot, Google forms, Classtime. These interactive methods allowed to create test tasks with different degrees of complexity not only in text mode, but also in combination with illustrative materials. The advantages of Kahoot are the ability to use both textual information and include photos, images and videos when forming questions. In addition, the teacher can determine the pace and speed of the task by setting a timer. Another alternative that is successfully used at our university is Google forms, for which students only need an Internet connection and a mobile phone. Google forms gives us a wide range of uses and makes it easier to prepare tasks. Created tests can be shared via e-mail or other mobile messengers, and sessions can be shared with colleagues, giving them permission to edit. Automatic evaluation allows you to collect statistics of responses or individual participants. Another effective online tool is Classtime - a platform that allows you to bring new opportunities to the learning process, enrich, supplement, expand the educational environment. The main advantages of Classtime are: compactness and simplicity of the interface; test settings: mixing questions, time limit, number of points per task, number of attempts; wide choice of types of tasks, possibility of loading of media files; storage of results in the cloud service, where the teacher has constant access to their results, and importantly the results of individual groups; use of

the service at different stages of the educational process: for training, diagnosis and control. We believe that the introduction of various online tools into the educational process not only motivates students, but also promotes the development of their critical thinking, and for the teacher improves the objectification of the assessment of the discipline.

Of course, in the learning process it is impossible to compare or identify one of the best methods of control, because they pursue different goals and complement each other. And only a comprehensive assessment can solve the main tasks of the course of pharmacology, namely providing students with quality theoretical knowledge to determine the group affiliation of drugs, their pharmacokinetics, pharmacodynamics, manifestations of possible side effects, symptoms of overdose, measures to prevent and eliminate adverse reactions, the main indications for the appointment and interaction with other drugs and the acquisition of practical skills of prescribing or correction prescriptions for drugs in various dosage forms.

References

1. Voloshchuk N. I., Pashynska O. S., Beliaiev E. V. Aktualni pytannia vykladannia farmakolohii na medychnomu ta stomatolohichnomu fakultetakh: problemy ta perspektyvy. *Medychna osvita*. 2012;3:23-26.

2. Deviatkina TO., Kolot EH., Chechotina SIu., ta in. Formuvannia profesiinoi kompetentnosti studentiv stomatolohiv pry vyvchenni farmakolohii. *Aktualni problemy suchasnoi vyshchoi medychnoi osvity v Ukraini*. 2015:60-61

3. Voloshchuk NI., Denysiuk OM., Pashynska O.S., Marynych LI. Simulation training as a methodological approach to training students in pharmacology studying. *Медична освіта*. 2020;3:74-78.

4. Badyal DK. Evolution of pharmacology education in India: Past and future. *Indian J Pharmacol*. 2018;50(4):159-168. doi:10.4103/ijp.IJP_239_18.

5. Aronson JK. A manifesto for clinical pharmacology from principles to practice. *Br J Clin Pharmacol*. 2010;70(1):3-13. doi:10.1111/j.1365-2125.2010.03699.x

6. Khurshid F, Noushad B Whitehead D. *Health Professions Education*. 2020; 6(2):256-263.

7. F.I. Achike. Teaching pharmacology in an innovative medical curriculum: challenges of integration, technology, and future training. *J Clin Pharmacol*, 2010; 50(1):6-16, 10.1177/0091270009343697

8. Hussein N. Rubaiy Strategies to Inspire Students' Engagement in Pharmacology Courses. *Pharmacy* 2021; 9, 70. <https://doi.org/10.3390/pharmacy9020070>.

DRAWBACKS OF THE ESTABLISHED METHODS OF TEACHING INFORMATICS IN MODERN SCHOOLS

Kabdualiyev D.

*Master of pedagogical sciences,
teacher at Zhetysu University named after I. Zhansugurov*

Yerengaiypov S.

*Master of pedagogical sciences
teacher at Zhetysu University named after I. Zhansugurov*

Serikov B.

*Master of natural sciences
teacher at Zhetysu University named after I. Zhansugurov*

Akhmetov Zh.

*Master of pedagogical sciences
teacher at Zhetysu University named after I. Zhansugurov*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-21-24](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-21-24)

Abstract

Of all the disciplines from the school-level computer science curriculum, informatics has been the less adaptive to changes. Before introducing a proposal on how schools should alter their informatics teaching strategies it is necessary to expose the disadvantages of the traditional approach applied by most schools to their informatics classes. These disadvantages are not related to the nature of informatics problems being solved, but have to do with tools and infrastructure offered for their solving. Informatics teachers have accustomed to following the traditional approach to teaching. They have offered traditional integrated development environments running on traditional desktop computers. The changes have affected only the programming languages or informatics paradigms while the computer infrastructure remained the same. This approach works well in the higher educational institutions where the disciplines from their curriculum require the usage of high-end desktop computers and workstations. In the school classroom context, however, it causes inefficiencies in the organization of educational process and has a negative impact on the academic performance.

Keywords: Informatics, teaching, school, traditional, education, e-learning, ICT, mobile.

Informatics is one of the most important components of a school-level computer science curriculum.

Having mathematical foundations, this discipline requires and develops logical thinking, analytical skills

and problem-solving approach which are the prerequisites for the academic success at any educational stage. The process of writing a computer program, even at school level, is an emulation of a small scientific research. This process is also based on stating problems and goals, planning, constructing computational algorithms and testing the validness of the proposed approach.

Of all the disciplines from the school-level computer science curriculum, informatics has been the less adaptive to changes. Before introducing a proposal on how schools should alter their informatics teaching strategies it is necessary to expose the disadvantages of the traditional approach applied by most schools to their informatics classes. These disadvantages are not related to the nature of informatics problems being solved, but have to do with tools and infrastructure offered for their solving. Informatics teachers have accustomed to following the traditional approach to teaching. They have offered traditional integrated development environments running on traditional desktop computers. The changes have affected only the programming languages or informatics paradigms while the computer infrastructure remained the same. This approach works well in the higher educational institutions where the disciplines from their curriculum require the usage of high-end desktop computers and workstations. In the school classroom context, however, it causes inefficiencies in the organization of educational process and has a negative impact on the academic performance.

Traditionally school informatics classes give students problems of an elementary-mathematical nature. The problems being solved may be related to finding the roots of an elementary algebraic equation, performing arithmetical calculations or drawing a graph of some elementary function. Due to their nature these problems provide an educational value which consists in their ability of being solved by constructing simple, precise and straightforward computational algorithms which can be easily taught and mastered. Writing mathematical programs stimulate students to broaden their mathematical knowledge, and thus has a positive effect on academic performance in mathematics and science classes. One of the main goals of teaching programming in school classes is development of logical and analytical thinking and an ability to construct computational algorithms.

Despite the significant educational importance and value of such type of problems given in informatics classes, their effectiveness has a tendency to get decreased at the stage of implementing a program using some specialized professional informatics environment. Usually these traditional informatics environments represent large professional development systems with large amount of various options and features and excessive demand for the computing resources. The functionality and system requirements of these systems don't correspond to the needs, nature, size and computational complexity of the problems typically solved by students. These professional systems are not aimed at achieving the goal of the school-level programming classes stated in the previous chapter, and instead, require memorization of the large number of

functions and classes from the environment's library. At the same time, the process of solving problems in a informatics class has only minimal requirements for the software tool being used. The tool must provide only minimal functionality sufficient for editing, saving, compiling and running the user's single-file program. Other features like multi-file projects, debugging, profiling and refactoring are extraneous in the classroom context[1]. When a student is obliged by academic regulations to edit his source code in one of those large professional development systems, his focus and concentration on a purely informatics aspect of the problem starts decreasing by the need to navigate through the complex menu system and toolbars and deal with the advanced automated features of the editor. Additionally such development systems work with projects, not single files. They create a number of project-specific configuration files not related to user's source code and the name of these files resemble the names of user's files which causes a feeling of distraction and a general dissatisfaction with lesson[2].

Another factor to consider is that these professional systems implement very advanced and complicated programming languages and come supplied with heavy-weight supporting libraries, frameworks and additional language tools. They are based on complicated development technologies oriented exclusively towards usage in large and powerful resource-intensive enterprise environments. Usage of such advanced programming language implementations for solving the typical school-level programs would mean exploitation of at most 5% of the language features and provide an example of the inadequate applying of available computing resources[3].

To run these resource-intensive professional development systems, schools buy high-end desktop computers and workstations. In most of the cases these high-end computers are bought exclusively for the purposes of their informatics classes, where students solve simple and non-resource-intensive problems described in the previous paragraphs. It arises the problem of the lack of conformity between the level of problems solved and the level of tools used for solving these problems. In this case such important estimation of effectiveness as the cost-performance ratio remains low. The higher percentage of the computational power of computer classes remain unused during the whole academic year and it serves as the indicator of inappropriately organized school and education management.

There is another big disadvantage related to the traditional desktop-based approach to informatics classes. A class which does not use mobile technologies does not look as attractive in the modern era of mobile information landscape as the class that has already adopted and used them on a wide scale[4]. Such situation negatively affects the student's motivation to attend that class which eventually results in a poor academic outcomes. Table 1 demonstrates statistical data on the average attendance of two classes in one of the schools from the authors' target group throughout a school year. One class is a traditional programming class using desktop computers. Another is a history class which en-

ables students to use tablets for accessing learning material. Each class is to be attended by the same group consisting of 30 students.

Table 1.

Average attendance of two classes		
Month	Attendance of informatics class	Attendance of History class
September	30	30
October	28	30
November	26	29
December	25	29
January	22	29
February	20	29
March	19	30
April	18	30
May	14	30

As it seen from the above table the attractiveness of a non-mobile-based informatics class showed a tendency to decline significantly and by the end of the school year the class was attended only by 45% of its students. At the same time the attendance of a mobile-based history class remained at the initial high level throughout the same school year.

Mobile Device-based Approach As the New Paradigm of Teaching Programming in the School-level Context

One of the most effective ways of organizing an educational process in a informatics class is to reorient existing computer science curriculum from desktop computer-oriented teaching towards mobile device-based teaching practices. Mobile technologies can overcome many of the disadvantages of the traditional approach to teaching programming. They enable the greater flexibility of a learning process and create conditions for applying new innovative methods of instruction. Mobile-based teaching is more adaptive to changing educational landscape than traditional approach[5].

First of all it is necessary to make a general estimation of the level of mobile technology adoption by schools. Only after that it makes sense to cover the particular questions of integrating mobile computing aids to programming classes.

Tablets and smartphones have gradually become an important component of the modern infrastructure. They replace traditional desktop computers in many modern spheres of computer usage, including education. A number of educational institutions have adopted them as learning aids in their educational process. There are numerous reports of a full-scale deployment of mobile devices in schools around the world done for the purposes of facilitating their teaching process. Mobile technologies when used in an educational context bring with themselves innovation, modernization, and openness to the changes taking place in the information infrastructure. Mobile technology in a classroom ensures the possibility of a personalization and customization of the educational content.

One of the main prerequisites to the wide-scale integration of mobile technology to the educational process is a high percentage of device ownership by teachers and students.

According to a 2018 EDUCASE report discovered that 86 percent of undergraduates owned a smartphone as of last year, and 47 percent of them owned a tablet. The research done by the authors within their target group showed similar results. The Table 2 illustrates statistical data obtained by another survey on the mobile device ownership by students from higher education systems[6].

Table 2.

Mobile device ownership by higher education students	
Mobile device type	Percentage of ownership (%)
Smartphone	95
Tablet	57
E-Book Reader	29

Similar surveys conducted by the authors within their school-level target group brought the results which are contained in the Table 3.

Table 3.

Mobile device ownership by school students	
Mobile device type	Percentage of ownership (%)
Smartphone	90

Tablet	60
E-Book Reader	20

Data from these tables indicate that both at school and university levels the percentage of mobile device ownership is sufficiently high. A big number of municipal schools around the world use government funding to build their mobile-based information infrastructure. That small percentage of students which don't own a mobile device still have an access to the school-owned mobile infrastructure for use in learning process.

References

1. Role of ICTs in Education and Development: Potential, pitfalls and challenges by Usha Vyasulu Reddi.

2. ICT a revolution to education sector by John Cheruiyot

3. www.TechKnowLogia.org The Experience of Korea in ICT.

4. www.thejournal.com Project Child: A decade for success for young Children. University of Florida

5. Van Lier, Interaction in the language curriculum: awareness, autonomy & autenticity. London: Longman

6. <https://bboard.uhk.cz> Blackboard Learn. Retrieved October 8, 2011

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАРКОЗАЛЕЖНОСТІ СЕРЕД АМЕРИКАНСЬКОЇ МОЛОДІ

Булеза Б.

*Лікар Закарпатської обласної клінічної лікарні, аспірант
Ужгородського національного університету
Ужгород, Україна*

PREVENTION OF DRUG ADDICTION AMONG AMERICAN YOUTH

Buleza B.

*Physician of Transcarpathian Regional Clinical Hospital,
Post graduate of Uzhorod National University
Uzhorod, Ukraine*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-24-27](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-24-27)

Анотація

Стаття присвячена дослідженню проблеми адитивної поведінки серед молоді США. Особлива увага звертається на таку специфічну категорію, як неповнолітні споживачі наркотиків. Виявлені основні наукові підходи до проблеми, запропоновано визначення наркоманії. Підкреслюється важливість превентивної роботи з неповнолітніми, схильними до вживання наркотиків, аналізується різні форми превентивної роботи, які забезпечуються установами і закладами загальної і спеціальної превенції.

Abstract

This article is devoted to the investigation of the problem of addictions among youth in USA. Special attention is paid to such category as juveniles drug users. The main scientific approaches to the problem have been revealed and the definition of drug addiction is proposed. The importance of preventive work with this category of youth is underlined and different forms of preventive work, provided by general and special institutions, are discussed.

Ключові слова: превентивна робота, наркотики, молодь, неповнолітні, залежність, форми і моделі превенції.

Keywords: preventive work, drug, youth, juveniles, addictions, forms and models of prevention.

Останнім часом серед молоді, включаючи неповнолітніх, значного розповсюдження набуло вживання алкоголю, наркотиків, інших психоактивних речовин. Цей вид поведінки має назву «адиктивна поведінка». Неповнолітніх з адиктивною поведінкою правомірно віднести до групи ризику. Деякі вітчизняні і зарубіжні вчені (А. Гоголева, Н. Максимова, Н. Медж, В. Оржеховська, О. Пилипенко, Р. Стейнтон та ін.), вважають, що цей термін доцільно вживати щодо алкоголізму, токсикоманії, наркоманії як видів девіантної поведінки, але до переходу їх у хворобу. Оскільки надмірне вживання алкоголю наркотиків стимулює, як правило, різні антисуспільні прояви (бродяжництво,

жебрацтво, хуліганство, злочинність), то актуальність проблеми адиктивної поведінки стає цілком очевидною і вимагає відповідної реакції суспільства загалом і спеціальних соціальних, медичних, психологічних служб.

Особливо швидко поширюється в Україні і всьому світі наркоманія, зокрема в середовищі неповнолітніх.

Наркоманія – це хворобливий стан, зумовлений хронічною інтоксикацією внаслідок зловживання наркотичними засобами, який характеризується психічною і фізичною залежністю, потребою в повторному багаторазовому вживанні

психоактивних засобів [1, с.151]. Прийом наркотиків спричиняє зміну функціонування організму загалом, серйозно ускладнює діяльність внутрішніх органів, центральної і вегетативної нервової системи. Суттєві зміни відбуваються і в структурі особистості, яка вживає наркотики. Вона втрачає інтерес до навчання, роботи, родини, друзів, навколишньої дійсності, поступово стає все більше ізольованою в соціумі і часто зазнає дискримінації.

Проблема зловживання наркотичними речовинами досліджується багатьма вітчизняними науковцями (Н. Максимова, О. Пилипенко, В. Оржеховська та ін.). Вважаємо, що доцільним в цьому плані є вивчення зарубіжного досвіду роботи з попередження наркоманії, зокрема американського, оскільки проблема наркоманії серед молоді сьогодні надзвичайно актуальна в США. Результати досліджень американськими вченими різних аспектів проблеми наркоманії (А. Айчхорн, Р. Бек, Дж. Данхил, Д. Довнерс, Д. Каррена, У. Кварацеус, М. Кірс, А. Коен, Р. Крейг, Е. Лемерт, Дж. Лоос, Г. Макданнелі, Р. Мертон, Н. Моуслі, Д. Поттер, Т. Таннер, Г. Штеллер та ін.) відображені в численних працях. Деякі з них вважають, що сьогодні Америка перетворилася в одну з найбільш проблемних країн світу щодо розповсюдження наркоманії, що, безперечно, актуалізує шляхи пошуку ефективних методів боротьби з цим небезпечним явищем [2; 3].

Слід підкреслити, що в сучасному американському суспільстві і науковій літературі поняття «drug» (наркотик) має два значення: одне – позитивне, пов'язане з необхідністю використання наркотиків у медицині, друге – негативне, яке визначається як соціально небезпечна, руйнівна речовина з особливим хімічним складом. Відповідно, серед учених існують дві протилежні точки зору щодо вживання наркотиків: абсолютне заперечення вживання наркотиків через їх шкідливий вплив на людину і визнання певного позитивного впливу помірних доз наркотиків.

В результаті аналізу наукової літератури (Р. Бек, М. Кірс, Р. Крейг, Е. Лемерт та ін.) виявлено, що в США існують різні підходи до боротьби з наркоманією. Найбільш поширеними серед них є два:

Перший: наркоманія – це хвороба, значить наркоман – хвора людина, яку треба лікувати, а захворювання намагатися попередити, тобто, здійснювати своєчасну профілактичну роботу.

Державна система профілактики наркотизації в США передбачає: а) міжнародне співробітництво з попередження поширення і вживання наркотиків; б) правове забезпечення профілактики наркозалежності (закони, які гарантують пільги для працевлаштування, каральні, спеціальні закони, спрямовані на роботу з наркозалежними неповнолітніми; в) формування громадської думки щодо здорового способу життя, громадський осуд зловживання наркотиками; г) кадрова політика (підготовка фахівців різного рівня для медичної, реабілітаційної роботи з наркозалежними; д) створення інститутів профілактики наркозалежності, наукові дослідження різних аспектів проблеми і їх впровадження в практику [4; 5].

Американські вчені вважають за необхідне розрізняти соціальні й соціально-педагогічні умови профілактики. Соціальні умови представлено трьома основними компонентами: наявністю відповідних соціальних установ, думкою соціуму, необхідністю правового обґрунтування роботи відповідними установами й фахівцями. Соціальні умови можуть бути сприятливими й несприятливими. Педагогічні, соціально-педагогічні умови передбачають формування особистості й формування середовища. Формування особистості проявляється в розвитку самооцінки, самовираження, стресостійкості, позитивному самоприйнятті, внутрішньому контролі, створенні мотивації. Формування середовища, що підтримує позитивні риси особистості, проявляється в створенні ситуації успіху, впливові педагогів, у навчанні батьків, роботі з однолітками і т.д. Даний поділ необхідний, щоб зрозуміти, що ефективність профілактики визначається не тільки якістю роботи фахівців і особливостями індивідів, з якими проводиться профілактика, але й співвідношенням соціальних і соціально-педагогічних умов профілактики, які в рамках навчального процесу набагато більш контролювані.

Слід підкреслити, що в реалізації завдань профілактики беруть участь медичні та освітні заклади, ЗМІ, волонтери, різні громадські організації («Partnership for a Drug Free America», «Mothers Against Drink Driving», «Drug Abuse Resistance Education» та ін.).

В американській науковій літературі і практиці можна виділити основні напрямки профілактичної роботи, яка проводиться фахівцями в медицині, освіті, соціальних службах, громадах і т.д. стосовно наркозалежних осіб і визначає зміст профілактики:

- загальне попередження вживання наркотиків через закони, засоби масової інформації і т. д.;
- створення бар'єрів вживанню наркотиків; забезпечення заходів щодо посилення особистих переконань проти застосування наркотиків і негативного відношення до вживання шкідливих речовин;
- формування стійкості особистості до соціального тиску щодо вживання наркотиків; навчання навичкам відмови від наркотиків у ситуаціях, коли їх пропонують;
- формування установки безпеки вживання психоактивних речовин;
- навчання соціальним навичкам (комунікабельність, упевненість у собі, самоповага й ефективна взаємодія з навколишнім оточенням (з однолітками і дорослими);
- діяльність в галузі освіти батьків з метою оздоровлення родини, її побуту й культури взаємин між її членами, допомога батькам з боку держави у виконанні ними виховної функції (важливий соціальний інститут демократичної держави);
- діяльність з соціальної реабілітації дитини, підлітка, молодої людини, які мають наркотичну залежність;
- посередницька діяльність між індивідом і соціумом з подолання явищ дезадаптації і т.п.
- діяльність з соціальної реабілітації дитини, підлітка, що має наркотичну залежність;

- посередницька діяльність між індивідом і соціумом з подолання явищ дезадаптації і т.п.

Профілактичні заходи органічно поєднуються з реабілітаційними.

Сам термін «реабілітація» (відновлення) означає комплекс медичних, психологічних, педагогічних, професійних, юридичних заходів, спрямованих на відновлення чи компенсацію порушених або втрачених індивідом суспільних зв'язків і відносин внаслідок змін стану здоров'я, соціального статусу, втрати близьких людей, навичок навчальної діяльності, соціальної дезадаптації, які супроводжуються стійкими розладами функцій організму, переживаннями, скоєнням злочинів тощо. Виявлено основні види реабілітації осіб з девіантною поведінкою. Медична реабілітація передбачає лікувальні заходи, спрямовані на відновлення порушених чи втрачених функцій організму особи, на виявлення та активізацію компенсаторних можливостей організму. Психологічна реабілітація передбачає корекцію і відновлення психологічних функцій, властивостей, створення сприятливих умов для розвитку й утвердження особистості. Основний засіб – активізація власної активності і можливостей особи, подолання почуття меншовартості, формування віри у власні сили. Соціальна реабілітація має на меті відновлення соціального досвіду і встановлення соціальних зв'язків, формування адекватних норм поведінки, способів продуктивного спілкування, розширення і поглиблення соціальних контактів, соціального досвіду. Педагогічна реабілітація спрямована на відновлення чи компенсацію порушених функцій організму внаслідок перебування у складних життєвих умовах чи перенесених травм, формування моральних цінностей, навичок конструктивного спілкування, позитивного досвіду соціальної поведінки, допомоги у життєвому самовизначенні. Юридична реабілітація – відновлення в правах, теж часто має місце в роботі з неповнолітніми і молоддю і застосовується у випадках, коли вони були несправедливо звинувачені.

Технології реабілітації – це система медичних, соціально-економічних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я індивіда, його працездатності і соціального статусу, тобто повернення особистості до повсякденного життя у сім'ї, навчальному закладі, трудовому колективі як повноцінного члена суспільства; діагностика – це детальне вивчення результатів медичного обстеження і відповідних медичних документів, а також аналіз професійно-трудових і соціально-побутових даних про індивіда; медико-соціальна експертиза – визначення в установленому порядку потреб особи в заходах соціального захисту, на основі оцінки обмежень життєдіяльності та ін.; терапія – соціальне лікування, соціальний захист хворого, який сприяє виявленню прихованих або нереалізованих можливостей і здібностей індивіда з метою подальшої оптимізації його життєдіяльності; адаптація – надання допомоги у вирішенні проблем, пов'язаних з пристосуванням

до нових умов життя в результаті втрати працездатності чи інвалідності, сприяння у вирішенні матеріальних проблем за рахунок реалізації власного потенціалу індивіда, включаючи навчання і працевлаштування.

Другий підхід розглядає зловживання алкоголем, наркотиками та іншими психоактивними препаратами з погляду закону: дозволене законом або переслідується й підлягає покаранню.

Морально-юридична модель використовує три методи контролю над потенційно небезпечними речовинами в США:

Регулювання. Певні речовини, шкідливі для споживачів, можуть бути продаватися з мінімальними обмеженнями. Вони підлягають значному оподаткуванню і є джерелом значних доходів у державну скарбницю. Алкогольні напої й тютюнові вироби підлягають непропорційно великому оподаткуванню, крім того, є вікові обмеження, що стосуються продажу цих товарів. Для виробництва і розповсюдження таких товарів потрібна спеціальна ліцензія [4].

Медичний контроль. Використання певних потенційно небезпечних речовин дозволяється тільки під медичним контролем. Тільки лікар може ухвалити рішення щодо застосування наркотичних препаратів, враховуючи, що користь від них буде більша, ніж завдана шкода. По цій моделі представник медичної професії одержують контроль над використанням специфічних речовин. До цієї категорії зазвичай відносяться барбітурати, амфетаміни, деякі похідні опіуму (морфій і кодеїн), замінники героїну типу метадон та ін.

Законодавчий контроль. Установлені законом обмеження роблять виробництво й володіння деякими наркотичними речовинами злочином і уповноважують спеціально призначених посадових осіб стежити за дотриманням цих обмежень. Застосування деяких інших речовин у медичних цілях дозволяється, але під медичним контролем, а для людей, що мають ці речовини у власному розпорядженні поза медичною практикою, передбачається покарання. Так, героїн, заборонений до застосування в США, був внесений у категорію абсолютно незаконних наркотичних речовин, у той час як інші психоактивні речовини, наприклад, морфій, припустимі в медичній практиці, але незаконні при будь-яких інших обставинах.

Профілактично-виховна робота з неповнолітніми і молоддю, які вже прилучилися до вживання наркотиків, досить складна, що пояснюється тим, що тут доводиться вступати в протиставлення з таким сильним фактором, як почуття задоволення, отриманого після вживання наркотиків і бажання знову це відчувати. В роботі з такими індивідами необхідно вирішувати низку завдань: формування критичної оцінки стосовно вживання наркотичних речовин; виховання відчуття безпеки в зв'язку з вживанням наркотиків (відомо, що наркотик через відчуття насолоди, полегшення, ейфорії, які виникають безпосередньо в процесі його вживання, формує позитивне ставлення, позитивний ефект як передумову майбутньої залежності, тому завданням профілактичної роботи є формування негативного

ефекту стосовно наркотику і обставин, в яких відбулося знайомство з ним); допомогу в прийнятті рішення про необхідність лікування; підтримку в несприятливих життєвих ситуаціях.

Послідовність розв'язання цих завдань повинна визначатися в залежності від ступеню розвитку наркоманії, глибини соціальної деформації особистості, інших індивідуальних характеристик неповнолітнього. Наприклад, метод дискредитації наркоманії дає позитивні результати стосовно осіб, які епізодично вживають наркотики і ще здатні прислухатися до аргументів. Ефективним в профілактичній роботі з цією категорією осіб є і метод переконання, оскільки вони ще не втратили здатності критично оцінювати свої дії, прогнозувати їх наслідки, передбачати відповідальність.

В результаті аналізу наукового доробку американських учених, можна виокремити основні умови ефективності профілактичної роботи з неповнолітніми, схильними до вживання наркотичних речовин. Так, перша умова і, на нашу думку, основна – це своєчасність проведення профілактичних заходів. При здійсненні ранньої профілактики слід особливу увагу звернути на тих, хто епізодично вже вживає наркотичні речовини, адже саме з цього зазвичай починається прилучення підлітка до систематичного вживання наркотиків і перетворення його на хронічного наркомана. Оптимальним моментом початку профілактичної роботи з тими, які вже є залежними, вважається період після проходження ними першого лікування в медичному закладі. Тут важливо не дозволити неповнолітньому знову спробувати наркотик, оберігати його від впливу друзів, які вживають наркотики і хизуються цим. Другою важливою умовою ефективності профілактичної роботи з підлітками є наявність відповідних знань з проблеми наркоманії і вікової, педагогічної психології, педагогіки. З цим твердженням не можна не погодитися, адже часто мають місце такі ситуації, коли ефективність профілактичної роботи низька саме через відсутність належної підготовленості батьків, вчителів, психологів, соціальних працівників. Іноді досвідчений педагог, психолог, який на професійно високому рівні може працювати з підлітком в цілому, виявляється малокомпетентним у проблемі вживання психоактивних речовин та наслідках

цього. В таких випадках його авторитет мало допомагає, тому що підліток прагне почути конкретні факти, аргументи, які б переконали його в небезпеці захоплення наркотичними речовинами. Однією з умов ефективності профілактичної роботи є проведення її на партнерській основі, яка передбачає взаємодію вихователя і вихованця, творчу співпрацю, а не намагання придушити будь-які спроби дискусії силою авторитету старшого. Важливою умовою ефективності профілактичної роботи з підлітками і молоддю є також емоційна зацікавленість в долі тих, хто вживає наркотики. Ця зацікавленість повинна бути підкріплена конкретними діями (наприклад, працевлаштування, налагодження здорових відносин в сім'ї). Велике значення має індивідуалізація заходів, які проводяться з профілактичною метою. Вплив повинен бути максимально конкретизованим, спрямованим на конкретного підлітка, який може сильно відрізнитися від інших підлітків, схильних до вживання наркотиків. Безперечно, необхідною умовою ефективної профілактичної роботи є її комплексність, тобто використання всіх можливих впливів, співробітництво різних установ і закладів: медичні, оздоровчо-профілактичні заклади, органи внутрішніх справ, педагогічні заклади, соціальні служби, громадські організації тощо.

Отже, в США є значний позитивний досвід превентивної роботи з неповнолітніми, схильними до вживання наркотиків, яка забезпечується у взаємодії різних соціальних інститутів з використанням сучасних технологій.

Список літератури

1. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2013. 536 с.
2. Reuter P. An analytic assesment of U.S. drug policy. Washington. D.C.: The AEI Press, 2005. 1112p.
3. Grandpre R. How America became the world's most troubled drug culture? Durham: University Press, 2006. 127 p.
4. Lemert E. Human Deviance. Social Problems and Social Control. N.J.: Prentice-Hall, 2007. 130 p.
5. Morgan H. W. Drugs in America: A Social History. NY: Syracuse University Press, 2001. 235 p.

ПОЛІКУЛЬТУРНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ В ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В США

*Козубовська І.,
доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи,
Байбакова О.
кандидат педагогічних наук, викладач кафедри іноземних мов,
Ужгородський національний університет Ужгород, Україна*

MULTICULTURAL TRAINING OF THE FUTURE SOCIAL WORKERS IN USA

*Kozubovska I.
Doctor of Pedagogic Sciences, professor, Head of Department of General Pedagogy and Pedagogy of Higher School,
Baybakova O.
Candidate of Pedagogic Sciences, teacher of the Department of Foreign Languages
Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine
DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-28-31](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-28-31)*

Анотація

В статті представлений аналіз розвитку полікультурної освіти у вищій школі США. Підкреслюється, що полікультурна освіта є компонентом загальної освіти. Сьогодні полікультурна освіта в США має статус освітньої політики і закріплена законодавчо. Мета полікультурної освіти – підготовка фахівців, здатних до ефективної взаємодії у полікультурному у полікультурному суспільстві. Полікультурна підготовка забезпечується у всіх закладах вищої освіти США, проте більша увага надається полікультурній підготовці фахівців гуманітарних спеціальностей, які безпосередньо працюють з людьми в полікультурному суспільстві, зокрема, соціальні працівники.

Abstract

This article presents the analysis of multicultural education development in the US higher school. It is underlined that multicultural education is a component of the US higher education. At present, multicultural education in the USA has the status of state educational policy, which is enshrined in law. The purpose of multicultural education in higher education is to train specialists capable of effective professional interaction in a multicultural society. Multicultural training in the United States is carried out in all institutions of higher education and applies to all specialties. However, more attention is paid to the multicultural training of humanities students, future professionals who will work directly with people in a multicultural environment, for example, social workers.

Ключові слова: етнічні меншини, полікультурне середовище, полікультурна освіта, полікультурна підготовка, вища школа США, соціальні працівники

Keywords: ethnic minorities, multicultural environment, multicultural education, multicultural training, US higher education, social workers.

Сьогодні в усьому світі спостерігається загострення міжнаціональних відносин, виникають конфлікти на міжетнічному ґрунті, включаючи воєнні дії. Необхідність толерантного співіснування великих і малих етнічних і національних спільнот породжує потребу нової системи освіти і виховання, яка дозволить враховувати національні (етнічні) розбіжності, буде включати багато типів, моделей і ціннісних педагогічних орієнтацій, адекватних світогляду і запитам різних етнокультурних груп населення. Відображення цих ідей в освіті – об'єктивна потреба багатонаціональних держав, що й зумовило розвиток полікультурної освіти, яка передбачає виховання майбутнього фахівця в дусі поваги до цінностей власної культури, а також визнання і толерантного ставлення до культури інших народів. Як правило, у полікультурному суспільстві кожний його представник привносить свої національно-культурні традиції, звичаї. Тому, тут інтенсивніше здійснюється взаємовплив і діалог культур,

краще утверджуються загальнолюдські цінності, які зближають, ріднять духовні цілі різних народів.

Значні здобутки в розвитку полікультурної освіти і підготовці полікультурних фахівців є в США. Ця країна відрізняється від звичайних багатонаціональних держав низкою особливостей, однією з яких є той факт, що міжкультурна взаємодія складалася тут не в рамках окремих етносів, а іммігрантів – вихідців з різних країн, представників різних культурних груп. На території держави проживають представники багатьох національних меншин і внаслідок постійної масової імміграції формуються нові етнокультурні групи.

Зародження полікультурної освіти розпочалося в США ще в кінці XIX століття, коли в окремих багатонаціональних штатах мали місце спроби впровадження білінгвального навчання як компоненту полікультурної освіти, проте інтенсивний її розвиток відбувається в XX столітті. Сьогодні полікультурна освіта в США є важливим компонентом загальної освіти і має статус освітньої політики, законодавчо підтверджений.

Основою теорії полікультурної освіти, на думку американських учених [1- 4], є ідея гармонійного поєднання етнічного і загальнонаціонального в розвитку особистості, при цьому заперечується повний сепаратизм (культурний плюралізм) і абсолютна інтеграція (теорія асиміляції). Концептуальною ідеєю багатокультурної освіти, є «освітня рівність», тобто рівність в отриманні достойної освіти для всіх членів суспільства, незалежно від походження, кольору шкіри, релігії, мови. Це – освіта, вільна від упереджень.

Сьогодні в США звертається велика увага на професійну підготовку фахівців, здатних ефективно працювати в полікультурному просторі, про що свідчить значна кількість досліджень американських учених (Г.Бейкер, М.Беннет, Дж.Бенкс, К.Грант, С.Ністо, К.Слітер, С.Шелтер та ін.).

Таким чином, метою даної статті є аналіз досвіду полікультурної підготовки майбутніх соціальних працівників у США.

Полікультурна підготовка фахівців в американській вищій школі забезпечується у всіх закладах вищої освіти і стосується всіх без винятку спеціальностей. Проте більша увага, безперечно, надається полікультурній підготовці студентів гуманітарних спеціальностей, майбутнім фахівцям, які безпосередньо будуть працювати з людьми в полікультурному середовищі, наприклад, вчителі, соціальні працівники, та ін. Крім того, враховуються особливості конкретного штату. У штатах, де населення представлено особливо різноманітним етнічним складом, програми підготовки мають більш глибоку полікультурну спрямованість.

Аналіз американської наукової літератури (Дж.Бенкс, К.Беннет, С.Ністо та ін.) дає можливість визначити основні характеристики сучасного фахівця, який живе і працює в полікультурному соціумі:

- розуміння необхідності співіснування різних культур як основи збереження життя на землі;
- цілісна уява про полікультурну картину світу, міжнародні відносини;
- прийняття різних культур як рівноцінних, рівнозначних і рівноправних;
- прагнення до пізнання різних культур, виявлення їх своєрідності;
- прояв доброзичливості й тактовності у взаєминах із представниками різних культур;
- наявність умінь і навичок взаємодії в полікультурному середовищі.

Отже, мета полікультурної освіти у вищій школі – підготовка полікультурного фахівця, формування готовності майбутніх фахівців до ефективної професійної і особистісної взаємодії у багатокультурному суспільстві [5].

Теоретична підготовка бакалавра соціальної роботи у вищих навчальних закладах США обов'язково включає в себе блок загальнотеоретичних і природничо-наукових дисциплін, блок загально-професійних дисциплін та блок спеціалізованих дисциплін; всі блоки передбачають підготовку студентів до безпосередніх взаємин з різними групами клієнтів. Навчальний план підготовки на ступінь

бакалавра розрахований на 4 роки за денною формою навчання, але деякі університети і коледжі пропонують прискорений курс навчання [6 - 9].

Перші 2 роки вивчаються загальноосвітні предмети: англійська мова, іноземні мови, гуманітарні дисципліни, математика, природничі науки та інформатика. Далі студент планує під керівництвом викладача-консультанта проходження спеціалізованої навчальної програми з блоку загально-професійних дисциплін. Це дає студенту можливість ще раз обдумати свій вибір спеціальності і, якщо необхідно, обрати іншу.

Блок загально-професійних дисциплін включає в себе такі курси: «Практика соціальної роботи», «Політика соціального забезпечення», «Поведінка людини у соціальному середовищі», «Методи соціальних досліджень», «Цінності і етика соціальної роботи», «Культурна різноманітність», «Соціальне і економічне право», «Групи ризику» та ін.

Згідно з постановою Ради з освіти в галузі соціальної роботи навчальні плани і програми розробляються провідними фахівцями факультету. В їх формуванні беруть участь викладачі, студенти, керівники практики і представники соціальних агентств. В даний час все більше залучаються до розробки навчальних планів студенти. Вони входять до складу Ради директорів, що представляє Національну Раду з освіти в галузі соціальної роботи, виступають в ролі представників Палати Делегатів, де беруть участь у розробці освітньої політики та прийнятті рішень, призначаються в національні комісії і комітети, обираються до Ради Університету. Студенти не тільки представляють свої інтереси в даних організаціях, але і мають право голосу в обговоренні й прийнятті освітньої політики. Таким чином, студенти активно впливають на розвиток американської системи освіти.

Всі курси навчання на ступінь бакалавра можна розподілити на три групи: базові (загальна освіта в різних сферах), основні (загально-професійні) і курси за вибором, які становлять від 10 до 15% кредитів навчального плану. Курси за вибором дозволяють студентам знайомитися з різноманітними галузями знань, серед яких правознавство, геронтологія, медицина, психологія, дитяча та сімейна соціальна робота, соціальна робота в сільській місцевості, екстрене втручання або сексологія.

Блок основних курсів (загально-професійні дисципліни) включає 6 груп дисциплін.

Перша група – підготовка до соціальної роботи: «Вступ до соціальної роботи», курси за вибором, практичні заняття-тренінги, спостереження за роботою соціальних агентств та ін.

Друга група – дослідження взаємозв'язку поведінки людини і соціального середовища: курс «Поведінка людини і соціальне середовище», який триває 2 семестри. Студенти вивчають поведінкові моделі і особливості людей різної віри, раси, статі, культури.

Третя група – практичні курси: вивчаються ролі і функції соціальних працівників. Заняття базуються на використанні методу вирішення проблем. В процесі навчання студенти відвідують різні соціальні агентства, що дозволяє їм в подальшому вибрати місце проходження практики.

Четверта група – соціальна політика: вивчення історії соціальної політики та соціальних програм, їх впливу на зміни в суспільному житті, планування соціальної політики.

П'ята група – наукові дослідження: студенти виконують невеликі наукові проекти, готують доповіді і матеріали для публікації у фахових журналах, вивчають основи проведення наукової роботи та використання отриманих даних в практичній діяльності. Також ця група дисциплін передбачає вивчення курсу «Статистики».

Шоста група – практика: практичне навчання на базі агентства і паралельне вивчення дисципліни «Практикум із соціальної роботи».

Всі програми на рівні підготовки бакалавра відповідають певним вимогам і передбачають: організацію практики студентів таким чином, щоб вони могли ознайомитися з проблемами максимально широкого кола клієнтів соціальної роботи; підготовку дипломованих фахівців для роботи з представниками різних етнічних і расових груп населення; інтегроване введення в навчальні плани цінностей і законів етики, якими повинні керуватися соціальні працівники у своїй практиці; навчання кваліфікованих фахівців, які будуть продовжувати своє професійне зростання і розвиток протягом життя. При цьому всіх соціальних працівників готують як практикуючих фахівців-універсалів.

Таким чином, аналіз навчальних програм підготовки соціальних працівників засвідчує, що всі вони спрямовані на підготовку фахівців-професіоналів, здатних працювати у різних сферах життя людей. Однак, автономія американських університетів дозволяє вносити певні корективи в навчальні плани відповідно до запитів суспільства, регіональних особливостей. Так, університети штату Аляска приділяють особливу увагу підготовці соціальних працівників до роботи з корінним населенням, а в університеті штату Південна Кароліна студенти можуть вибрати курси з вивчення іспанської мови, що обумовлено проживанням великої кількості іспанців у південно-східній частині Північної Америки. Курси з вивчення різних етнічних груп можуть бути запропоновані як дисципліни за вибором.

Американські студенти мають більше можливостей вибирати і вивчати ті курси, які відповідають їх інтересам та обраній спеціалізації. Так, у США обсяг навчальних предметів за вибором становить близько 70% від їх загальної кількості.

Узагальнення планів, а також навчальних програм інших американських ЗВО, засвідчує, що зазвичай обов'язковими для студентів соціальної роботи є такі курси:

Поведінка людини в соціальному середовищі (Human Behavior in the Social Environment) (3 кредити). Курс передбачає вивчення і аналіз різноманітних теорій, пов'язаних з розумінням поведінки людини і її взаємодію із середовищем. Розглядається розвиток людини, групи, сім'ї та спільноти в рамках соціальної системної моделі.

Поведінка людини: різноманітність і дискримінація (Human Behavior: Diversity and Discrimination) (3 кредити). Вивчаються проблеми різноманітності людей в залежності від їх етнічної, расової, культурної приналежності, їх дискримінації, можливості самовизначення.

Вступ до соціального забезпечення (Introduction to Social Welfare) (3 кредити). Здійснюється аналіз американської системи соціального забезпечення і соціальної несправедливості. Простежується історичний розвиток державної системи соціального забезпечення, розглядаються етичні, політичні, соціальні та економічні дилеми.

Вступ до соціальної роботи (Introduction to Social Work) (3 кредити). Розкриває основи професії та її місце в соціальному забезпеченні. Основна увага приділяється знанням, умінням, навичкам і цінностям професії соціального працівника. Вивчаються сфери діяльності соціальних працівників і їх ролі.

Соціальне забезпечення: політика і проблеми (Social Welfare: Policies and Issues) (3 кредити). Визначення політики соціального забезпечення як результат соціальних, політичних і економічних змін. Розглядається сучасна політика в сфері соціального забезпечення і різні методи впливу на розвиток і зміну політики.

Дослідження в сфері соціальної роботи із застосуванням статистики (Social Work Research with Statistical Application) (3 кредити). Визначення основних понять дослідження, збір даних, використання комп'ютера під час статистичного аналізу, звіт про проведене дослідження.

Вступ до загальної соціальної роботи (Introduction to Generalist Social Work Practice) (3 кредити). Визначення, розуміння і розвиток комунікативних здібностей, вирішення проблем, планування змін в роботі з індивідом. Увага приділяється позитивним якостям особистості, людині в середовищі, професійним цінностям, самосвідомості, різноманітності та розвитку професійних засад застосування різноманітних методів дослідження.

Практика соціальної роботи 1, 2 (Social Work Practice 1, 2) (3 кредити). Основи загальної практики соціальної роботи з різними категоріями клієнтів. A461B: Практикум із соціальної роботи 1 (Social Work Practicum 1) (6 кредитів). Застосування знань і умінь проведення інтерв'ю, визначення та планування на практиці під керівництвом інструктора (16 годин на тиждень) та обговорення основних проблем на семінарі (1 раз в тиждень). A462B: Практикум із соціальної роботи 2 (Social Work Practicum 2) (6 кредитів). Застосування знань і умінь планування, втручання і оцінки ситуації на практиці під керівництвом інструктора (16 годин на тиждень) та обговорення основних проблем на семінарі (1 раз в тиждень).

Вартий уваги досвід США, коли навчальними програмами вже на рівні бакалаврату допускається самостійна комплектація студентом дисциплін за принципом «мейджор-майно́р» (Major-Minor). Поглиблене вивчення профільюючих предметів називається «мейджор» або концентрація, а вивчення додаткових предметів – «майно́р». Так, враховуючи важливість соціальної роботи в умовах полікультурності, школа соціальної роботи університету Міннесоти запровадила міждисциплінарну програму (18 кредитів), яка пропонує студентам можливість вивчення значення соціальної справедливості. Даний курс вимагає вивчення 3-ох або 4-ох основних дисциплін (11 кредитів) і 7 кредитів курсів за вибором.

Серед основних дисциплін виокремлюють такі: «Вступ до соціальної справедливості», «Вступ до вивчення світових проблем», «Теорія і практика організації соціальних змін», «Семинар із соціальної справедливості». Вибіркові дисципліни: «Американські расові відносини», «Соціологія расових і етнічних конфліктів», «Соціальні рухи в афроамериканській діаспорі», «Афроамериканці, соціальна політика і добробут держави», «Цивільні права чорношкірого населення», «Служба навчання в латиноамериканській громаді», «Мігранти-фермери в США: сім'ї, робота та захист», «Азіатсько-американські жіночі культурні групи» та ін. Обов'язковою є 30-ти годинна практика у соціальному агентстві, в якому робота з етнічно-расовими групами населення є пріоритетною. Також студенти розробляють власне портфоліо соціальної справедливості, яке становить близько 50 сторінок і включає в себе автобіографію, огляд всього досвіду навчання, підсумкове есе з проблеми нерівності і соціальної справедливості в суспільстві.

Таким чином, підготовка соціальних працівників у вищих навчальних закладах США на рівні бакалаврату передбачає формування широко освіченого фахівця – універсала. Він повинен володіти знаннями поведінки людини в соціальному середовищі, теорії і практики соціальної роботи, соціальної політики і служб соціального забезпечення, етики соціальної роботи, досліджень і польової практики. Принцип вибірковості навчальних дисциплін дозволяє студенту самостійно планувати вивчення курсів за вибором, що забезпечує поглиблене вивчення певної сфери майбутньої професійної діяльності фахівця.

Особливу роль в процесі підготовки соціальних працівників до крос-культурної взаємодії відіграють расово-етнічні коледжі і школи. Так, в Університеті Атланта функціонує Школа соціальної роботи для афроамериканців, яка забезпечує підготовку фахівців на рівні магістратури. Діяльність Школи базується на тому, що соціальний працівник, який працює в расовій громаді повинен володіти не лише знаннями й навичками соціальної роботи, а й розуміти культурні відмінності клієнтів. Отже, фахівці з представників членів громади надаватимуть більш ефективну допомогу, ніж інші. На навчання до Школи вступають студенти, які прагнуть вирішувати проблеми соціальної несправедливості, дискримінації щодо расових і етнічних груп,

зберігаючи їх традиції і культуру. Студентам пропонуються три спеціалізації: «Діти і сім'ї», «Здоров'я і ментальне здоров'я», «Шкільна соціальна робота». Навчання на всіх спеціалізаціях відбувається з акцентом на проблемах етнічних і расових меншин і триває два роки на денній формі навчання і тори – на заочній. Варто зазначити, що обов'язковою є програма вирівнювання, для тих осіб, які мають ступінь бакалавра в суміжній із соціальною роботою сфері [10].

Навчальні плани всіх спеціалізацій передбачають вивчення трьох інтегративних тем: «Афроцентричні перспективи», «Модель індивідуальної практики соціальної роботи», «Гуманістичні цінності» та низку інших дисциплін, які розподілені за принципом «Мейджор-майно́р».

Отже, загалом характерними рисами бакалаврської і особливо магістерської підготовки соціальних працівників у США є спеціалізований характер теоретичного навчання і практичної підготовки, різноманітність видів спеціалізації, варіативність навчальних програм і орієнтація на вимоги практичної соціальної роботи.

Крім теоретичної підготовки майбутніх фахівців в контексті полікультурної освіти велике значення надається проходженню практики в соціальних закладах, які працюють з представниками національних меншин.

Список літератури

1. Banks J. Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum and Teaching. New Jersey: Pearson, 2005. 384 с.
2. Erikson, F. Culture in society and in educational practice. *Multicultural Education: Issues and Perspectives*. New York: Wiley, 2003. P. 31-58.
3. Gollnick D. M., Chinn P. C. Multicultural Education in a Pluralistic Society. 8-th ed. New Jersey: Pearson, 2008. 463 p.
4. Sleeter C. Culture, difference and power. New York: Teachers College Press, 2001. 325 p.
5. Banks J.A. Multicultural Education: Characteristics and Goals. *Multicultural Education. Issues and Perspectives*. Wileys & Sons, 2003. P. 3-31.
6. Contemporary Field Social Work: Integrating Field and Classroom Experience / Doel M., Shardlow S.M., Johnson P.G. New York: SAGE Publications, 2010. 328 p.
7. Professional Development in Social Work: Complex Issues in Practice (Post-qualifying Social Work) / [Seden J., Matthews S., McCormick M., Morgan A.]. N.Y.: Routledge, 2010. 240 p.
8. Educational Policy and Accreditation Standards for Baccalaureate and Master's Social Work Programs. Council on Social Work Education (CSWE), Commission on Accreditation, Commission on Educational Policy, 2015. 81 p.
9. Henson K. Curriculum Planning: Integration Multiculturalism, Constructivism and Educational Reform. Boston: Mc Graw - Hill, 2001. 420 p.
10. Lee S.M. Using the new racial categories. Baltimore, MD: The Annie E. Casey Foundation, 2001. 316 p.

ЦІННІСНЕ ВИХОВАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

*Милян Ж.**провідний спеціаліст Ужгородський національний університет,
Ужгород, Україна*

VALUES-BASED EDUCATION IN THE PRIMARY SCHOOL OF GREAT BRITAIN

*Myliian Z.**Senior specialist Uzhhorod National University,
Uzhhorod, Ukraine*DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-32-35](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-32-35)**Анотація**

В статті розглядаються питання виховання у Великій Британії. Особлива увага звертається на ціннісне виховання учнів початкової школи, тому що саме цей вік є дуже важливим для подальшого формування особистості. Представлені основні британські національні цінності. Аналізуються різні програми ціннісного виховання учнів в британській початковій школі. Наводиться приклад ціннісного виховання в початковій школі Великої Британії м. Кренборн.

Abstract.

This article deals with the problem of education in Great Britain. Special attention is paid to the values-based education of pupils in the primary schools, because this age is very important for the further personal development. The main national British values are considered. Different programs of values-based education in the primary schools of Great Britain are analyzed. The experience of values-based education in the Cranbourne Primary school is discussed.

Ключові слова: початкова школа, учні, національні британські цінності, ціннісне виховання, Велика Британія.

Keywords: primary school, pupils, national British values, values-based education, Great Britain.

На початку ХХІ століття перед світовим співтовариством постали численні кризові явища, які дестабілізують політичну, економічну й соціальну обстановку в багатьох країнах, підривають єдність і згуртованість націй, сприяють соціальному розшаруванню суспільства, посиленню неконтрольованої міграції. Втрачаються такі цінності, як громадянськість, віра, добро, милосердя, мають місце прояви етноцентризму, релігійного екстремізму, насильства, агресії, жорстокості, тероризму і геноциду.

В цих умовах зростає відповідальність освітніх закладів за формування підростаючого покоління, одним із першочергових завдань яких є виховання моральної особистості, яка прагне зберегти й примножувати всі матеріальні й духовні багатства нації, накопичені попередніми поколіннями, готова відповідати за сьогоднішня й майбутнє своєї країни.

Важливим у цьому плані вважаємо досвід Великої Британії, тому метою даної статті є аналіз особливостей ціннісного виховання учнів початкової школи Великої Британії.

Освіта Великої Британії є прикладом системи навчання й виховання, в якій успішно реалізуються національні ціннісні орієнтири через ціннісне виховання. Під ціннісними орієнтирами освіти в науково-педагогічній британській літературі розуміють значимі для особистості й суспільства вектори, які визначають напрямок, стратегію й тактику розвитку системи освіти. Ціннісне виховання (values-based education) – це практико-орієнтована діяльність, що проявляється не тільки в трансляції ціннісного загальнолюдського досвіду молодому поколінню й формуванні позитивного освітнього

середовища, але й розвитку здатності тих, хто навчається, усвідомлено й самостійно вибирати моральні ідеали й керуватися ними в житті.

Аналіз праць провідних британських учених (М. Дж. Тейлор (M. J. Taylor), Дж. М. Хелстед (J. M. Halstead), Дж. Стівенсон (J. Stephenson), Н. Гоукс (N. Hawkes) і сучасних британських державних документів і програм у сфері освіти («Соціальні й емоційні аспекти навчання» (2010), «Релігійне виховання в англійських школах» (2010), «Закон про рівність» (2010), «Духовний, моральний, соціальний і культурний розвиток особистості» (2011), «Впровадження фундаментальних британських цінностей у рамках програми з духовного, морального, соціального й культурного розвитку учнів у школах» (2014) і ін.) дає підстави стверджувати, що національними ціннісними орієнтирами в країні є: аксіологічна спрямованість освіти; особистісний розвиток школярів; релігійність; громадянськість; міжкультурна комунікація; повага й толерантність; свобода вибору. У зв'язку з посиленням потоком міграції на тлі зростаючого екстремізму релігійне, громадянське й моральне виховання (кожне з яких визнається ціннісним), а також формування в учнів поваги й толерантності стосовно представників інших національностей і віросповідань здобувають у Великій Британії особливу значимість [1].

У Великій Британії ціннісний орієнтир «аксіологічна спрямованість освіти» виражається в обов'язковій реалізації ціннісного виховання в системі виховання країни. Ця практико-орієнтована діяльність пронизує кожний шабель навчання і виховання, будучи важливою складовою освітнього процесу в цілому. Однак, необхідно відзначити

особливу значимість початкової ланки в здійсненні послідовного ціннісного виховання учнів.

Молодший шкільний вік – важливий і сприятливий період для виявлення й розвитку ціннісного потенціалу особистості, тому що в цьому віці закладаються основи творчої й освітньої траєкторії дитини, психологічна база її продуктивної діяльності, формується комплекс цінностей, якостей, здатностей і потреб особистості. Отже, цей період життя дитини ідеально підходить для повноцінного розвитку в кожного учня ціннісного ставлення до навколишньої дійсності, до людей і до себе самого шляхом впровадження якісного ціннісного виховання в навчально-виховний процес початкової школи.

Подібно навчальним дисциплінам («природознавство», «математика», «історія» та ін.) ціннісне виховання має своє спрямування, ключові поняття, форми й методи, що реалізуються через освітню діяльність. Прийняття рішень щодо моральних питань або етичних дилем передбачає наявність конкретних індивідів, які зможуть проаналізувати ситуацію в ціннісному контексті, виявити основні фактори досліджуваної проблеми, оцінити їх і розглянути можливі наслідки, з метою прийняття усвідомленого вибору й рішення щодо поведінки в конкретній ситуації.

Міркування про цінності учасниками освітнього процесу (учителем і учнями) покликані сприяти розвитку розуміння й усвідомлення себе носіями моральності. Тому дітям уже на початковому щаблі освіти так важливо освоювати відповідний словниковий запас і звикати до того, що багато повсякденних ситуацій, які виникають вдома, у школі, або в іншому місці соціуму, мають ціннісний аспект.

Так, у Національному навчальному плані 2013 року для початкової школи чітко прописані важливі завдання ціннісного виховання: «Кожна державна школа зобов'язана забезпечити духовний, моральний, культурний, психічний і фізичний розвиток учнів, а також підготувати їх до умов життєдіяльності, які постійно змінюються» [2]. Прийнята програма духовного, морального, соціального й культурного розвитку учнів (SMSC) спрямована на реалізацію саме цих завдань.

У навчальних планах освітніх організацій країни передбачені різні позакласні заходи, спрямовані на духовний, моральний, соціальний і культурний розвиток школярів (відвідування музеїв і виставок, зустрічі з духовними наставниками церкви, акції допомоги бездомним тваринам, різні групові проекти та ін.). Проте, як підкреслюють багато британських дослідників, цього недостатньо. Важливо включити виховання духовності, моральності, культури й соціальної поведінки підростаючого покоління у конкретно визначені види діяльності.

Цікаві рекомендації стосовно проблеми впровадження духовного, морального, соціального й культурного виховання в освітню практику початкової школи можна знайти в програмі Маргарити Хіт (Marguerite Heath). Для реалізації завдань духовного розвитку школярів у країні педагог пропо-

нує взяти як приклад школи, що мають багатий досвід у духовному формуванні своїх вихованців, які включають «хвилинку міркування (рефлексії)» у традиційне колективне богослужіння перед заняттями з метою розвитку самопізнання й навичок мислення. На заняттях учителям рекомендується захочувати допитливість учнів, стимулюючи їхнє мислення за допомогою запитань, тим самим допомагаючи кожній дитині усвідомити своє місце у світі [3]. Таким чином, саме вчителі дають можливість учням зрозуміти людські почуття й емоції, показують їхній вплив на різних людей, акцентуючи тим самим увагу на важливості розвитку духовної культури індивідів у суспільстві.

Моральному розвитку дітей, на думку М. Хіт, сприяє вивчення ними основних цінностей, що лежать в основі шкільного етосу (звички, характер, менталітет, звичаї окремих індивідів або соціальної групи). Створення дружельюбної атмосфери, пронизаної позитивом і доброзичливістю, позитивно впливає на формування моральності підростаючого покоління. До кожної дитини необхідно ставитися з повагою й добротою, вживаючи відповідних заходів запобігання дискримінації. Більше того, через рольові ігри або дискусії можна ставити учнів перед моральним вибором, що стимулює їх на прийняття самостійного правильного рішення з погляду моралі [3, с. 9-10].

Для сприятливого соціального розвитку учнів, безсумнівно, значимим є зміцнення почуття спільності усередині школи й поширення соціальних цінностей, які гарантують кожному вихованцеві успіх і процвітання, незалежно від етнічної приналежності, культури, статі й релігії. Особисті зустрічі з директором школи, психологом і соціальним працівником допомагають учням розвивати такі особистісні якості, як: вдумливість, чесність, повага до полікультурності, самостійність мислення, самоповага, які стають їхніми цінностями, і дають можливість спільно обговорювати насущні соціальні проблеми.

Культурний розвиток передбачає тактовний вплив на естетичні переживання школярів за допомогою прилучення їх до світового культурного надбання. Важливе значення при цьому має організація роботи між школами різних країн, які забезпечують вивчення й порівняння культурних цінностей та ідеалів націй. Так, британський педагог Кіт Торн (Kit Thorne) відзначає суттєве зростання культурного самовизначення учнів деяких шкіл, які їздили в Китай за обміном, що підкреслює значимість культурного розвитку учнів внаслідок активної взаємодії різних країн [4, с.23 23].

Отже, освіта на базі розглянутої програми спрямована на виховання багатогранної особистості: духовно багатої, яка поважає моральний і культурний уклад своєї країни, а також соціально адаптованої до змін навколишнього світу. При цьому формування таких цінностей учнів, як *релігійність, громадянськість, міжкультурна комунікація, повага й толерантність стосовно навколишніх людей* є невід'ємною частиною освітнього

процесу і підставою для відповідних ціннісних орієнтацій.

Вищевказані ціннісні орієнтири закріплені у важливому документі «Впровадження фундаментальних британських цінностей у школах в рамках програми духовно-морального, соціального й культурного розвитку учнів» (Promoting fundamental British values as part of SMSC in schools), який спрямований на усвідомлення учнями значимості демократії й верховенства закону, почуття свободи особи, поваги й толерантності до інших релігій і національностей [5].

Цікаво, що впровадження цього надзвичайно значимого для британського суспільства документа, а також поява відповідних коментарів з боку експертів з досліджуваної проблеми сприяли повсюдному перегляду стратегії навчання й виховання. Багато початкових шкіл почали набагато успішніше працювати під егідою британських цінностей. Наприклад, початкова школа Кренборн (Cranbourne Primary school), яка розробила детальний план своєї діяльності із впровадження фундаментальних британських цінностей в освітнє середовище (The Cranbourne Primary School Spiritual, Moral, Cultural and Social Calendar 2014-15) [6].

Аналізуючи план реалізації британських цінностей через духовне, моральне, соціальне й культурне виховання учнів, необхідно підкреслити його збалансованість, повноцінність і вказати на те, що кожна національна цінність знайшла відображення у виховній діяльності школи. Так, духовне й моральне виховання підростаючого покоління здійснюється в постійних колективних молебнях під час святкування різних подій. Діти вже в початковій школі зміцнюють свою віру, усвідомлюють причетність до Бога й важливість *толерантного ставлення до інших віросповідань* («Свято збору врожаю», «День примирення», «Адвент і Різдво» і ін.). Повага проявляється й у спільній діяльності школярів з обмеженими фізичними і розумовими можливостями в підготовці до різних акцій і свят на шкільному й муніципальному рівнях («День збору врожаю», «Тиждень, присвячений боротьбі з насильством», «День узяття Бастилії»). Демократія, верховенство закону й свобода особи – взаємодоповнюючі цінності, формування яких проходить під час проведення різних тематичних заходів, таких, як «Тиждень демократії», «День безпечного Інтернету» та ін.

Не можна не відзначити й систематичну виховну діяльність з формування вищезгаданих цінностей, яка здійснюється у початковій школі Кенборн впродовж навчального року і дає позитивні результати. Наприклад, для зміцнення позицій *демократії* щороку учні розробляють статут свого класу, а також правила поведінки й дотримання прав кожної дитини, думка якої є важливою, значимою і повинна бути врахованою. На шкільній раді систематично обговорюються питання, які розглядаються на засіданнях класних рад. Цікаво, що шкільна рада має свій власний бюджет і реально може внести істотні зміни в статут школи. У шкільну раду входить по 2 учнів від кожного класу,

при цьому члени шкільної ради можуть мінятися, тому що кожний триместр проходять нові вибори в цю організацію. Для того щоб робота в школі йшла ефективно, щорічно дітям пропонують опитувальники, у яких вони повинні виразити свою думку про організацію виховної роботи й висловити свої пропозиції. Всі ці дії, безсумнівно, спрямовані на розвиток самоврядування – демократії шкільного життя, що повною мірою здійснюється в рамках цієї освітньої організації.

Що стосується *верховенства закону*, ключової британської цінності, у школі здійснюється цілеспрямована діяльність по її впровадженню. Важливість законів, що регулюють діяльність окремого класу, школи або всієї країни, послідовно освоюється школярами на щоденних уроках, а також на шкільних зборах при розробці правил поведінки й затвердженні статуту школи. Учні вивчають зміст і значення законів, що захищають їх у суспільстві, міркують про необхідність їхнього впровадження, засвоюють свої обов'язки й аналізують наслідки недотримання законів. Відвідування поліції, служби протипожежної допомоги та інших організацій закріплює й удосконалює отримані в школі знання.

Свобода особи, будучи найважливішою британською цінністю, також ураховується в роботі початкової школи Кренборн. В учнів є можливість зробити власний вибір у безпечному й сприятливому шкільному середовищі, розширюючи свої права й засвоюючи освітні цінності. Учні отримують реальні поради стосовно забезпечення своїх прав і їх реалізації, зокрема, на уроках санітарно-просвітницької роботи. У школі існує величезна розмаїтість позакласних занять і гуртків, які дають учням можливість зробити вибір у відповідності зі своїми захопленнями та інтересами.

За результатами роботи Міжнародного дитячого фонду початкова школа Кренборн визнана школою, яка поважає права учнів (The Rights Respecting School), тому *повага* лежить в основі переліку цінностей цієї освітньої організації. Діти під час навчання і проведення виховних заходів вчать, з повагою ставитися один до одного, вчителів, батьків, всіх людей.

Слід зазначити, що дана освітня організація розташована в районі, де люди інших віросповідань у більшості випадків не проживають. Однак для формування *міжкультурної комунікації, толерантності до інших конфесій* на уроках релігійного виховання докладно висвітлюються традиції й принципи інших релігій, наголошується важливість шанобливого ставлення до них. Більше того, представники тієї або іншої віри часто відвідують школу з метою підвищення якості релігійної грамотності учнів.

Таким чином, можна стверджувати, що початкова школа Кренборн є прикладом для багатьох шкіл у формуванні в учнів *релігійності, громадянськості, міжкультурної комунікації, поваги й толерантності* до навколишніх на основі програм ціннісного виховання. Реалізуючи національні британські цінності через духовне, моральне, соціальне

й культурне виховання підростаючого покоління, ця школа орієнтує учнів на усвідомлення свого місця у своїй країні й у світі, вчить виражати ціннісне ставлення до всіх подій, фактів, які мають місце в навколишній дійсності, протистояти масовим проявам екстремізму расизму, ворожості.

Ідея формування британських цінностей в освітньому процесі була підтримана всіма регіонами й реалізується в багатьох навчальних закладах [7]. Водночас, варто відзначити, що сьогодні в Великій Британії існують й інші альтернативні програми ціннісного виховання учнів.

Отже, ціннісне виховання, розвиваючись протягом багатьох століть, виділилося з релігійного виховання в актуальний напрям сучасної системи освіти Великої Британії, що забезпечує реалізацію ціннісних орієнтирів у навчальній і позаурочній діяльності. Численні програми й розробки в цьому напрямку успішно реалізуються й дають позитивні результати в різних типах шкіл по всій країні в тому числі у початковій школі.

Реалізація ціннісних орієнтирів на початковому рівні британської шкільної освіти здійснюється через розвиток емоційного інтелекту, соціалізацію й ціннісне (моральне, релігійне, громадянське, полікультурне) виховання, спрямоване на формування національних британських цінностей: поваги й толерантності, прихильності демократії, визнання верховенства закону, свободи особи й ін.

Список літератури

1. Hawkes, N. Values education and the National Curriculum in England. International Research Handbook on Values Education and Student Wellbeing. L.: Springer, 2010. 870 p.
2. The National Curriculum in England: Key Stages 1 and 2 framework document. – Department for Education, 2013. 201p.
3. Heath, M. How SMSC education supports the ethically based school climate. *Ethos: positive education for the future*. 2012. Issue 6. P. 8-12.
4. Thorne, K. The spiritual, moral, social and cultural development of learners. *Ethos: positive education for the future*. 2012. Issue 6. P. 20-23.
5. Promoting fundamental British values as part of SMSC in schools. Department for Education, 2014. 19p.
6. The Cranbourne Primary School Spiritual, Moral, Cultural and Social Calendar 2014-2015 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://primarysite-prod-sorted.s3.amazonaws.com/cranbourne/UploadedDocument/f8bb2f6d3d014cd488d35e15aba57ecf/SMSCcalendar2014-15.pdf>
7. Hawkes, N. Does teaching values improve the quality of education in primary schools? Oxford: Oxford University, 2005. 115 p.

PHILOLOGICAL SCIENCES

ТРАМВАЙ КАК ОБРАЗ-СИМВОЛ ПЕТЕРБУРГСКОГО ТЕКСТА

Баженевская А.А.

*Студентка КГУ им. К. Э. Циолковского,
институт филологии и массмедиа, 5 курс*

TRAM AS AN IMAGE-SYMBOL OF THE PETERBURG TEXT

Bazhenevskaja A.

*KSU named after K. E. Tsiolkovsky student,
Institute of Philology and Mass Media, 5th course
DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-36-39](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-36-39)*

Аннотация

В статье приводится анализ образа трамвая как одного из символов «петербургского текста», анализируются истоки возникновения образа трамвая в урбанистической поэзии, выявляются и классифицируются частные и общие черты данного образа в творчестве поэтов-петербуржцев.

Abstract

The article analyzes the image of the tram as one of the symbols of the "Petersburg text", analyzes the origins of the image of the tram in urban poetry, defines the specifics of this motif, identifies and classifies the specific and General features of this image in the work of poets from St. Petersburg.

Ключевые слова: русская поэзия, петербургский текст, трамвай, образ-символ, урбанистическая поэзия.

Keywords: Russian poetry, Petersburg text, tram, image-symbol, urban poetry.

В русской литературе образ трамвая узнаваем и популярен. Он является неотъемлемой частью повседневной жизни горожан, многие годы служит им верой и правдой, является привычным средством передвижения как в прошлом столетии, так и в нынешнем. Для начала прошлого столетия трамвай стал символом новшества, знаком техногенной эпохи. На этой почве рождалось множество прозаических и стихотворных произведений, в которых авторы обращались к этому образу. Часто ему придавали символическое, фатальное значение и наделяли его «полномочиями» проводника из мира устаревшего, теряющего свою актуальность в мир новый. Сейчас же трамвай плотно вошел в обиход современного человека, но не утратил своей популярности и среди современных авторов.

Нами рассмотрена одна из специфик мотива трамвая в поэзии, приведенная Т. А. Арсеновой. Это важно для прослеживания тенденции развития данной специфики в поэзии, в творчестве поэтов-петербуржцев в частности, а также в явлении «петербургского текста». Итак, образ трамвая в урбанистической поэзии включает в себя следующую систему значений:

1. Трамвай – знак городского пространства (реальность, действительность жизни).
2. Трамвай – проводник во времени и пространстве (символ пространственно-временной связи).
3. Трамвай – свидетель жизни (факт присутствия).
4. Трамвай как способ преодоления времени (мифологизация образа).
5. Трамвай – разрушение, гибель, смерть (способы реализации образа в тексте) [1].

Данная система значений находит отражение в стихотворениях русских поэтов начала XX столетия, а позже – в произведениях начала XIX века. Причем не исключен тот факт, что наделение авторами данного образа чертами вышеприведенной специфики происходит неосознанно. В каждом конкретном случае может как проявляться лишь одна грань данного образа, так и может отчетливо читаться совокупность отдельных его значений. О том же свидетельствует исследователь Р.Д. Тищенко, в статье которого «К символике трамвая в русской поэзии» идет речь об «анимизации образа трамвая (сонного, разбуженного, усталого) в поэзии начала XX века», связанной «с переносом традиции мифологизации», присущей «историческому предшественнику трамвая – конно-железной дороге, или конке» [7]. Следовательно, трамвай является распространенным образом «городского текста» в целом, обладающим мифологическим и символическим значением. Но данный образ издавна находит широкое распространение в творчестве поэтов, живших и творивших в городе на Неве – ведь именно он в то время одним из первых находился на передовой цивилизационного развития страны. Таким образом, начиная с обращения к образу трамвая Н. Гумилева и О. Мандельштама можно говорить о том, что данный образ продолжает раскрываться в творчестве более поздних авторов различных литературных направлений. Зачастую образ трамвая встречается в текстах тех произведений, где повествуется о жизни города, о судьбе отдельного человека; в текстах, где самая незначительная деталь несет большую смысловую нагрузку – это одна из главных особенностей творчества поэтов Петербурга. Но, прежде чем перейти

к анализу, следует более подробно остановиться на явлении урбанистического пейзажа в «петербургском тексте».

Ю.М. Лотман как исследователь урбанистической литературы также подчеркивает ведущую роль города в культурноисторическом пространстве, поскольку он связывает прошлое с настоящим, «представляет собой котел текстов и кодов», принадлежащих разным языкам и разным уровням. «Город, как и культура, механизм, противостоящий времени, – пишет Ю.М. Лотман, – потому что он заново рождает свое прошлое, которое получает возможность сопологаться с настоящим как бы синхронно» [5].

В.Н. Топоров при анализе явления «петербургского текста» замечает, что город воспринимается как изначальный носитель определенной культурной информации, представляющий собой особую знаковую систему, сложный семиотический механизм, генератор культуры. Признаки города, среди которых важные для нашего исследования направленность, связанная с «изоморфностью городского пространства», то «просторного», то «тесного» и символичность: «синтетический свертхтекст» превращается в «сферу символического благодаря «особому словарю», задающему «семантическое пространство», не лишенное «миражности» и «фантастичности» [8]. Если применять терминологию ученых к нашему исследованию, то можно говорить о том, что трамвай органично вписан в «петербургский текст» – сначала как факт реальности, а затем как ее образ. Трамвай, по мнению еще одного исследователя данного феномена П. Золиной «в своем зарождении в литературном пространстве был практически неотделим от экзистенциальных концептов смерти и времени, что позволило ему довольно быстро войти в мифологический пласт культуры русского города и способствовало появлению широкого семантического поля образа. [3]. Почти двухвековая история существования трамвая в России сделала его неотъемлемой частью жизни практически любого горожанина и укоренила в поэтике «петербургского текста».

Основные тенденции образа трамвая закладываются в поэзии первой половины XX века писателями, неразрывно связавшими свою жизнь с градом Петра и навсегда вписавшими свое имя в строки «петербургского текста» – Н.С. Гумилевым и О.Э. Мандельштамом. Они стоят у истоков возникновения данного образа, возникновения трамвая как средства передвижения и в связи с этим наделяют данный образ рядом определенных особенностей, неотъемлемо связанных с его новизной. Например, Н. Гумилев открывает сквозной сюжет трамвая в стихотворении «Заблудившийся трамвай» (1919):

Шел я по улице незнакомой
И вдруг услышал вороний гай
И звоны лютни, и дальние громы,
Передо мною летел трамвай.

В стихотворении безошибочно угадывается мотив революции. Сама революция становится здесь трамваем – проводником между старым и новым миром, жизнью и смертью. Лирический герой

вскакивает на подножку, и трамвай несет его через миры, оказываясь «самостоятельным фатальным образом с глубоко эсхатологическими приметам» [3]. Движение трамвая сопровождается «симфония» различных резких тяжелых звуков: здесь и «вороний гай», и «звоны лютни», и «дальние громы». Сливаясь воедино, они создают пугающий шум, будто предупреждая лирического героя об опасности. Трамвай, заблудившийся «в бездне времен», напоминает саму смерть: без остановок и станций, вне времени и пространства он мчится «бурей темной, крылатой». Лирический герой напуган и всеми силами пытается остановить трамвай, чтобы завершить поездку, отдает приказ вагонновожатому. Но трамвай уже нельзя остановить, он блуждает не только во времени, но и в пространстве. В этом стихотворении трамвай – полноценный «герой». Поэт создает своего рода «трамвайный миф». Трамвай становится символом революции, предупредительным знаком, предвестником гибели, несет опасность и смерть. На принадлежность данного стихотворения «петербургскому тексту» совершенно точно указывают географические координаты и легкоузнаваемые элементы петербургского пейзажа, черты архитектурного и исторического достояния города: «...Проскочили через Неву...», «...И за мостом летит на меня/Всадника длань в железной перчатке/И два копыта его коня...», «...Врезан Исакий в вышине...». Все эти образы широко распространены в творчестве поэтов-петербуржцев.

Продолжением «трамвайного мифа» Н.С. Гумилева является стихотворение О.Э. Мандельштама «Нет, не спрятаться мне от великой мур...» (1931), лирический герой которого, ухватившись за поручень в вагоне трамвая, целенаправленно и неизбежно едет на смерть:

Мы с тобою поедем на А и на Б
Посмотреть, кто скорее умрет.

В нем также прослеживаются особенности образа трамвая, положенные Н. Гумилевым, а в след за предшественником О. Мандельштам наделяет свой мотив теми же фатальными чертами «вершителя судеб», проводника смерти. Но в творчестве Мандельштама встречается и совершенно противоположный образ – в написанной для детей поэме «Два трамвая» (1924). А также в неизданном им сборнике «Трамваи», состоящем из одиннадцати стихотворений (например, «Все в трамвае», «Сонный трамвай»), в каждом из которых присутствует образ трамвая. Во всех стихотворениях образ трамвая антропоморфен, органично вписан как в контекст урбанистического пейзажа, так и в контекст «петербургского текста» («...начиналась улица у пяти углов...»). Следуя вышеупомянутой специфике, образ трамвая здесь можно отнести к знаку городского пространства, на что указывают конкретные реалии обыденной жизни: вокзал, рельсы, улица, лошади, автомобили и т.д. Также трамвай здесь – проводник во времени и пространстве (символ) – в тексте два трамвая, старший и младший братья Клик и Клак символизируют старую и новую, послереволюционную жизнь («Два трамвая»).

И, бесспорно, трамвай здесь – свидетель жизни, замечаящий ее непримиримую быстротечность сменяющихся друг друга реалий.

Не менее интересным для исследования представляется обращение к трамвайному мифу рок-поэтов ленинградской школы рока, внесших большой вклад в развитие феномена «петербургского текста». Именно в их творчестве развитие данного образа достигло своего пика, а его специфика раскрылась широко и в полном объеме. В данном исследовании мы рассматриваем тексты песен рок-исполнителей периода 80-х – 90-х годов прошлого столетия: происходившие события того периода несомненно роднят их творчество с творчеством писателей 20-х годов того же века, в их творчестве сквозит обращение к мотиву разрушения прежнего мира и страха неизвестности перед новым (революция и распад СССР). Среди таких авторов – Б. Гребенщиков, Е. Летов, И. Черт.

Например, в тексте песни «Трамвай» Б. Гребенщикова прослеживается тенденция к воплощению в образе трамвая черт проводника между миром живых и миром мертвых, где контроллер – Бог, а трамвай стремительно направляется к кольцу (цикличность, перерождение, бессмертие):

Когда вошел контроллер,
Скорость перевалила за сто,
Он даже не стал проверять билеты,
Он лишь попросил снять пальто.

В вагоне было тепло, и ночь подходила к концу,

И трамвай уже шел там, где не было рельсов,
Выходя на прямую к кольцу.

Здесь также следует обратить внимание на мотив суда – изображение судьбы пассажиров трамвая, разговоры о суде – несомненно восхождение к образу библейского Страшного суда: «...Скамья подсудимых всегда полна...». Здесь можно заметить проявление черт специфики данного образа и как свидетеля жизни. Этот же мотив также прослеживается в тексте песни Е. Летова «Трамвай»:

Трамвай задавит нас наверняка,
Трамвай повесит нас наискосок,
Трамвай раскроет нас на несколько частей...

Трамвай выступает здесь и свидетелем жизни человека, и воспоминанием о его юности, и вершителем его судьбы – как то, что в сравнении с человеческой жизнью непостоянное и проходящее:

Трамвай поверит нас среди морей,
Трамвай забудет нас туда-сюда,

Трамвай согреет нас доверчивой листвой и пропадет...

Другой мотив трамвая в рок поэзии прослеживается в творчестве И. Черта – лидера группы «Пилот». Трамвай выступает символом городского пространства, широко развитым в творчестве данного исполнителя, а также спасением лирического героя от тоски, тем, что скрывает его от несправедливости жизни:

Стоя на задних лапах,
Собака смотрит в окно...

Катушка сматывает рельсы,
Идут контроллеры! Ложусь на пол!

Все!...

Трамвай также является свидетелем жизни человека, он видит события его жизни как сторонний наблюдатель, но все же принимает в ней опосредованное участие:

У тебя на руках,
У тебя на коленях,
Лежа в трамвае, горю я!

Или же в тексте песни «Счастливый билет» того же автора – трамвай является самым сосредоточением жизни самого героя, неким «городом в городе», обособленным миром от мира внешнего, местом, где он находит свое вдохновение. Путь этого трамвая – это светлый путь, ностальгия, приятные детские воспоминания, море света, тихого счастья и умиротворения:

В том трамвае с ручкой и тетрадью
Нарежаю круг за кругом...
Только что написанный куплет
Я спую кондуктору и с ним
Мы разговоримся как друзья
Связанные городом одним...

Таким образом, образ трамвая в поэзии XX – XXI века претерпевает незначительные изменения, становясь мифопоэтическим символом. Конечно, полностью очертить трамвайный сюжет русской лирики в «петербургском тексте» в рамках данного исследования не представляется возможным, но на основе анализа поэтических текстов с определенной долей условности можно утверждать, что он включает в себя около восьми взаимосвязанных значений образа-символа трамвая: 1) символ эпохи (нового времени); 2) символ жизни; 3) спасение от тоски (связано с символикой жизни); 4) символ городского пространства (связан с символикой новшества); 5) проводник в иные миры; 6) аллегория человека (развитие символа жизни); 7) символ смерти (антитеза к символу жизни); 8) воспоминание о юности (развитие символики перемещения в иные миры).

При этом образ трамвая на рубеже XX–XXI веков не исчезает из поэзии, а наоборот, укрепляется в ней и становится неотъемлемой частью «петербургского текста», олицетворяет непреходящие жизненные ценности, символы, аллегории жизни, а также указывает на стремление лирического героя «вернуться в прошлое», к самому себе – настоящему.

Список литературы

1. Арсенова Т.А. Трамвайный мотив в лирике Бориса Рыжего // Литература в контексте современности: сб. материалов V Междунар. науч.-практ. конф. (Челябинск, 12–13 мая 2011 г.). – Челябинск, 2011. – С. 165–171.
2. Гумилев Н.С. Стихотворения и поэмы. – М.: Современник, 1989. – 461 с.
3. Золина П. Трамвай как метафора новых времен в контексте русской литературы начала XX века // Nova Rusistika. Вып. VI. – 2013. – № 2. – С. 42–48.
4. Клюкина Л.А. Понятие «петербургский текст» в контексте структурно-семиотического

подхода. – [Электронный ресурс] URL: <http://www.gramota.net/materials/3/2015/10-3/21.html> (дата обращения 20.11.2019 г.)

5. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПБ, 2000.–704 с.

6. Мандельштам О. Избранное. – М.: Эксмо Пресс, 2002. – 384 с.

7. Тищенко Р.Д. К символике трамвая в русской поэзии // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. – Тарту, 1987. – С. 135–143.

8. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. – М.: Прогресс, Культура, 1995. – С. 368–399.

9. Топоров В.Н. Петербургский текст русской литературы: Избранные труды. – СПб.: Искусство-СПБ, 2003. – 616 с.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ МОВЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ ШОТЛАНДІЇ

Бондар К.

аспірант кафедри теоретичної і прикладної фонетики англійської мови, Одеський національний університету імені І. І. Мечникова

Одеса, Україна

ORCID: 0000-0002-0096-7743

AGE PECULIARITIES OF SCOTLAND CENTRAL REGION REPRESENTATIVES' SPEECH

Bondar K.

past graduate student of Theoretical and, Phonetics Department of Odesa Mechnikov National University

Odesa, Ukraine

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-39-44](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-39-44)

Анотація

Пропоноване дослідження скероване на виявлення особливостей просодичної організації мовлення шотландців, різних за віком та регіоном проживання.

У центрі уваги знаходяться мешканці центрального регіону Шотландії. Визначення основних просодичних моделей їхнього мовлення є **метою** експериментального аналізу.

До **завдань** дослідження входило виявлення мелодії, темпу та паузації в мовленні інформантів та узагальнення отриманих результатів.

Основними **методами** дослідження були аудиторський та комп'ютерний види аналізу. Аудиторський аналіз проводили аудитори – фахівці в галузі фонетики, які є викладачами та аспірантами кафедри теоретичної і прикладної фонетики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Комп'ютерний (акустичний) аналіз проводився за допомогою комп'ютерної програми PRAAT 5.3.8.

Новизна пропонованої статті полягає в тому, що вперше досліджується мовленнєва поведінка шотландців різних за соціальними та регіональними характеристиками.

Отримані під час комплексного дослідження (аудиторський та комп'ютерний види аналізу) результати мелодійних і темпоральних особливостей мовлення шотландців двох вікових груп, представників центрального регіону (м. Данді), дозволяє схарактеризувати їх в такий спосіб. Мовлення шотландців молодшої вікової групи відрізняється перевагою висхідного термінального тону, рівної і висхідної шкал.

Співвідношення тривалості наголошених і ненаголошених складів у синтагмі підтверджує високу частотність рівної шкали в мовленні молодих шотландців центрального регіону. Мовлення сповнене пауз середньої тривалості, що зазначає на відносно уповільнений темп мовлення. Цей факт у свою чергу показує рівень володіння навичками говоріння, які ще не сформувалися до 25 років.

Мовлення шотландців старшої вікової групи характеризується більш різноманітним мелодійним репертуаром. Інформанти вживають більше спадних термінальних тонів і менше висхідних, що пояснюється впевненою манерою говоріння. У мовленні превалюють короткі паузи, помірний темп мовлення за рахунок неконтрастного виділення наголошених складів. Усі наведені просодичні параметри характеризують мовлення представників цієї вікової групи як логічно структуроване і стилістично нейтральне.

Представлені в роботі дослідження просодичних особливостей мовлення шотландців центрального регіону країни відкривають перспективи для подальших наукових пошуків, зокрема виявлення просодичних і регіональних особливостей.

Abstract

The present article is directed on revealing peculiarities of Scots' prosodic organization, taking into consideration age and regional features.

Due attention is payed to the dwellers of central region of Scotland, and defining main prosodic models of their speech is the **aim** of the given experimental analysis. The **task** of the paper is to study melody, tempo and pausation in the speech of the analysed informants, and to summarize the received data.

Auditory and computer instrumental analysis are the main **methods** of investigation.

The **novelty** of the article lies in the fact, that investigation of Scot's speech behavior, which is differentiated by social and regional characteristics.

The date received during complex investigation of auditory and computer analysis of melodic and temporal peculiarities of the Scots' speech of the representatives of the two age groups from central region (Dandy city) allow to characterize them following way.

In the speech of the representatives of the youth group Rising, terminal tone and Level and Rising heads prevail.

Correlation of stressed and unstressed syllable duration justify high frequency of Level Scale in the speech of young Scots of central region. Their speech is full of medium length pauses, which points on relatively slowed tempo. This fact in its turn shows the level of speech skills, which haven't yet been formed to the age of 25.

The speech of the old age group Scots is characterized by more varied melodic repertory. More Falling and fewer Rising terminal tones usage is explained by manner of speech.

Short pauses, average tempo as a result of non contrasted emphasizing of stressed syllables prevail in the speech of this age group.

The combination of all prosodic parameters characterize the speech of the informants as logically structured and stylistically neutral.

Ключові слова: центральний регіон, просодичний, шотландський, діалект, мелодія, особливості, пауза.

Keywords: central region, prosodic, Scottish, dialect, melodic, peculiarities, pausation.

Постановка проблеми. Соціолінгвістична ситуація у Великій Британії останніх десятиліть відзначається нівелюванням регіональних відмінностей мовлення мешканців великих міст. Це обумовлено низкою причин, як от – демократизація суспільства, внутрішня міграція населення, соціальна мобільність. Важливим фактором є також вплив ЗМІ. Традиційно основним варіантом англійської мови вважається шотландський стандартний варіант, яким користуються мешканці Единбурга, Глазго та інших великих міст Шотландії. Проте вчені P. Kerswill, L. Milroy, J. Stuart-Smith (Kerswill, 2003; Milroy, 2002; Stuart-Smith, 2014) зазначають на тенденцію до зміни традиційного шотландського варіанта. Сучасні соціофонетичні дослідження направлені на розробку проблем, пов'язаних з функціонуванням англійської мови в різних соціальних групах і сферах спілкування, в комунікативних ситуаціях (W. Labov, 2006)

Аналіз останніх досліджень. Вітчизняні і зарубіжні лінгвісти відзначають надзвичайну зацікавленість дослідженнями діалектів шотландського мовного континуума: вивчаються особливості мовної ситуації в Шотландії (Т. А. Vrato); статус регіонального діалекту скотс (Е. Lawson, J. M. Scobbie, J. Stuart-Smith); вимовні зміни в мовленні представників молодіжних груп (Н. Евстафьева); просодичні особливості мешканців Глазго (К. С. Бондар).

Проте, як і раніше, залишається низка питань соціолінгвістичного спрямування, які потребують більш детального аналізу. До них відносяться, зокрема, дослідження мовленнєвої поведінки шотландців, різноманітних соціальних та регіональних спільнот, визначення просодичних маркерів їх мовленнєвої поведінки. *У центрі уваги знаходяться мешканці центрального регіону Шотландії. Визначення основних просодичних моделей їхнього мовлення є метою експериментального аналізу.*

До завдань дослідження входило виявлення мелодії, темпу та паузації в мовленні інформантів та узагальнення отриманих результатів.

Основними методами дослідження були ауди-

торський та комп'ютерний види аналізу. Аудиторський аналіз проводили аудитори – фахівці в галузі фонетики, які є викладачами та аспірантами кафебри теоретичної і прикладної фонетики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Комп'ютерний (акустичний) аналіз проводиться за допомогою комп'ютерної програми PRAAT 5.3.8.

Новизна пропонованої статті полягає в тому, що вперше досліджується мовленнєва поведінка шотландців різних за соціальними та регіональними характеристиками.

Виклад основного матеріалу. Функціонування англійської мови в Шотландії характеризується взаємодією регіональної вимовної норми, діалектів скотс (у центральних, східних та південних регіонах Шотландії), а також гельської мови на Шотландських та Гебридських островах.

Зарубіжний дослідник шотландського діалекту скотс – Н. Евстафьева зазначає, що в мовленні сучасної шотландської молоді переважає діалект скотс, який реалізується в неформальному мовленні (Евстафьева, 2017). Однак, основною комунікативно-мовленнєвою формою в мовленні мешканців залишається шотландський варіант англійської мови, який містить безліч мовних форм, що утворюють мовний континуум.

Сучасні дослідники в царині варіативності шотландських діалектів, спираючись на результати досліджень зазначають, що отримані раніше результати щодо традиційних діалектів, вживаються і в теперішній час для опису розповсюдження діалектних форм, і спрямовані на пошук механізмів сучасних мовних змін (В. Kortman 2004).

Результати соціолінгвістичних досліджень зарубіжних лінгвістів свідчать про те, що стандартна шотландська англійська вживається, в основному, у мовленні представників середнього класу. У працях цих вчених зазначаються зміни на вимовному рівні, виділяються спільні для стандартного варіанта вимовні особливості, встановлюється зв'язок

між довготою голосного і його консонантним оточенням (Stuart-Smith, 2014; Lawson, 2008; Makaulay, 1977).

А. Ейткен розглянув шотландський варіант англійської мови «як двокомпонентний мовний континуум, на одному кінці якого знаходиться стандартний варіант, а на іншому – розмовний» (Aitken, 1979, р. 11-15). А. С. Павленко порівнює стандартний шотландський з розмовним скотс як два полюси континууму, зазначаючи на схожість і розбіжності зі стандартним варіантом англійської мови (Павленко, 2005, с. 175-188).

Дж. Корбетт відзначає високий ступінь поширення і варіативності шотландських діалектів, і виділяє чотири основні регіональні зони – острівна, північно-східна, центральна та південна (Corbett, 2004, р. 11).

Пропоноване дослідження базується на аналізі мовлення представників центральної регіональної зони, зокрема, мешканців невеликого шотландського містечка Данді.

Мета дослідження полягає в визначенні основних просодичних моделей мовлення шотландців, носіїв центрального регіонального діалекту.

До завдань дослідження входило виявлення мелодії, темпу та паузації в мовленні інформантів та узагальнення отриманих результатів.

Під час вивчення просодичної специфіки мовлення шотландців було використано методіку, яка ґрунтується на комплексному підході до вирішення поставлених завдань і містить традиційні методи фонетичного дослідження (Т. О. Бровченко, В. Г. Волошин):

1. Метод перцептивного аналізу (суб'єктивний) реалізовано в аудиторському аналізі досліджуваного матеріалу. Він застосовується для визначення сприйняття досліджуваних явищ, фонологічного статусу та вживання одиниць, що вивчаються.

2. Метод інструментального аналізу полягає у

проведенні комп'ютерного дослідження відібраного з цієї метою корпусу одиниць. Цей метод застосовується для визначення і подальшого опису акустичної природи досліджуваних одиниць.

Інформантами були мешканці центрального регіону Шотландії, м. Данді. Їхнє мовлення є непередбачуваним говорінням на побутову тематику.

У межах виконаного аудиторського та комп'ютерного аналізу досліджувались просодичні особливості мовлення мешканців м. Данді, що варіюють під впливом вікового й регіонального факторів.

Серед соціологів існують різні підходи до визначення вікового діапазону, що характеризує людину. Американський соціолог Д. Левінсон стверджує, що вікові відмінності обумовлені комплексом емоційних, статевих параметрів, специфікою професійної діяльності, а також рівнем розвитку і соціалізацією особистості (Levinson, 2009).

Як слушно зауважує П. Еккерт, специфіка гендерних, расових і класових відмінностей здебільшого визначається психологічними особливостями віку, який в кожний період життєдіяльності характеризується певним рівнем відповідальності, контролю, емоційності й розсудливості (Eckert, 2004).

У пропонуваній роботі цікаво простежити мовлення представників двох вікових груп – молоді (20-25 років) і групи (45-60 років). Зауважимо, що в соціолінгвістичних джерелах немає достатньої кількості відомостей про просодичні особливості мовлення шотландців різних вікових груп.

У нашому дослідженні брали участь 6 інформантів, по три в кожній віковій групі.

Аудиторський аналіз частотності і номенклатури інтонаційних шкал в мовленні досліджуваних інформантів показав, що в мовленні представників молодіжної групи частотними є рівна, висхідна, хвилеподібна та спадна з порушеною послідовністю шкали. У старшій групі переважає спадна, рівна та хвилеподібна шкали (табл. 1).

Таблиця 1.

Частотність інтонаційної шкали в мовленні шотландців
(вікова диференціація)

Тип шкали \ Вік	Молодіжна група (20-25 років)	Старша група (45-60 років)
Спадна	14	39
Рівна	31	31
Висхідна	35	17
Спадна з порушеною послідовністю	18	2
Хвилеподібна	2	11

Аналіз частотності вживання в мовленні досліджуваних шотландців термінальних тонів показав, що представники молодіжної групи надають перевагу висхідному і рівному термінальним тонам,

тоді як в мовленні представників старшої групи домінують низький спадний, низький висхідний, рівний, а також спадно-висхідний тони (табл. 2).

Частотність термінального тону (%)
(вікова диференціація)

Тип термінального тону \ Вік	Молодіжна група (20-25 років)	Старша група (45-60 років)
Спадний	19	37
Висхідний	44	17
Рівний	37	27
Спадно-висхідний	0	19

Отримані в результаті аудиторського аналізу відомості про номенклатуру інтонаційних шкал і термінальних тонів в мовленні представників центрального регіону Шотландії у двох вікових групах дозволяють констатувати, що висхідний рух тону в шкалі (передтермінальній частині синтагми) є доволі частотним явищем у цих групах при домінуванні молодіжної групи.

Аналіз термінальної частини синтагми показує, що висхідний тон також переважає в молодіжній групі. Спираючись на дослідження М. В. Чеснокової, можна припустити, що мовленнєві особливості мовлення молоді формуються до тридцятиріччя з набуттям більш високого соціального статусу і стану в суспільстві (Чеснокова, 2016).

Високу частотність висхідного тону і шкали можна також пояснити тим фактом, що молодь у психологічному мовленнєвому плані ще не досить сформована і висхідний рух у шкалі і тоні створює враження недовірливості, невпевненості.

Другим за частотністю в молодіжній групі є рівний термінальний тон і рівний рух тону в шкалі, що також характеризує мовлення представників цієї групи як монотонне, причиною чого є деяка невизначеність соціального статусу, відсутність впевненості в собі, і невміння використовувати репертуар просодичних моделей для вираження власних думок.

У мовленні представників старшої вікової групи переважає спадний рух тону в шкалі (передтермінальній частині) і в термінальній частині синтагми. Для мовлення цієї вікової групи характерно багатство і різноманіття мелодійного контуру: рівна шкала – 31%, висхідна – 17%; рівний термінальний тон – 27%, висхідний тон – 17%, спадно-висхідний – 19%. Подібне багатство просодичного репертуару показує впевненість мовця в собі, уміння правильно і чітко висловлювати свої думки, використовуючи при цьому різноманіття просодичних моделей. Людина досягає кар'єрного зростання, само реалізується як фахівець, здобуває фінансову стабільність, що відбивається на манері говоріння.

Другим етапом нашого дослідження став ана-

ліз темпоральних особливостей мовлення інформантів у різних вікових групах. Результати проведеного М. В. Чесноковою дослідження (2016) показали різноманітні тенденції вікових змін темпу мовлення американців, представників трьох регіональних ареалів США.

Темпоральні характеристики розглядались за такими параметрами: тривалість наголошених і ненаголошених складів у синтагмі (у мс); частотність і тривалість пауз (у мс).

У результаті комплексного аналізу тривалості наголошених і ненаголошених складів у мовленні досліджуваних інформантів молодшої вікової групи співвідношення складає 269 мс (наголошені складів) і 212 мс (ненаголошені), що свідчить про деяку розтягненість ненаголошених складів. Таке розтягування пояснює високу частотність рівного тону в мовленні молодих шотландців. Цей висновок узгоджується з отриманими раніше даними про американський варіант англійської мови (Чеснокова, 2016).

Для старшої групи інформантів характерним є співвідношення: 279 мс – тривалість наголошених складів і 213 мс – тривалість ненаголошених складів. Такий характер тривалості складів може показати дещо понижене співвідношення часу вимови наголошених і ненаголошених складів (1,24 : 1). Такий темп мовлення може характеризувати представників старшої групи як таких, що досягли максимальних висот у кар'єрі, і мають потужний соціальний статус.

Отже, отримані результати співвідношення наголошених і ненаголошених складів у двох вікових групах сприяють збереженню акцентної структури слова, ритму і виразності мовлення в старшій групі, а мовлення молодих шотландців характеризують як монотонне.

Паузальне членування мовлення досліджуваних груп інформантів розподілялося в такий спосіб: над коротка пауза (до 200 мс), коротка (201-500 мс), середня (501-800 мс), тривала (801-1200 мс) і надтривала (від 1201 мс).

Отримані результати наведені в таблиці 3.

Частотність розподілу пауз (%)
(вікова диференціація)

Тип пауз \ Вік	Молодіжна група (20-25 років)	Старша група (45-60 років)
Надкоротка	17	29
Коротка	25	39
Середня	35	20
Тривала	15	8
Надтривала	8	4

Отже мовлення молодих шотландців характеризується високою частотністю пауз середньої тривалості (35%), другою за частотністю є коротка пауза (35%). Такий розподіл пауз у поєднанні з розтягнутими наголошеними складами дещо уповільнює темп мовлення, надаючи йому монотонного характеру.

Набуваючи навички говоріння і правильного просодичного оформлення думки інформанти старшої групи вживають у мовленні різноманітні типи пауз. Найбільш частотною є коротка пауза – 39%, другою за частотністю є надкоротка – 29% і середня – 20%. Таке співвідношення пауз робить мовлення інформантів цієї вікової групи швидким, а наявність невеликої кількості тривалих і надтривалих пауз (8% та 4% відповідно) дещо уповільнює темп мовлення, сприяє правильному акцентному виділенню наголошених складів.

Висновки. Отже, отримані під час комплексного дослідження (аудиторський та комп'ютерний види аналізу) результати мелодійних і темпоральних особливостей мовлення шотландців двох вікових груп, представників центрального регіону (м. Данді), дозволяє схарактеризувати їх в такий спосіб. Мовлення шотландців молодшої вікової групи відрізняється перевагою висхідного термінального тону, рівної і висхідної шкал.

Співвідношення тривалості наголошених і ненаголошених складів у синтагмі підтверджує високу частотність рівної шкали в мовленні молодих шотландців центрального регіону. Мовлення сповнене пауз середньої тривалості, що зазначає на відносно уповільнений темп мовлення. Цей факт у свою чергу показує рівень володіння навичками говоріння, які ще не сформувалися до 25 років.

Мовлення шотландців старшої вікової групи характеризується більш різноманітним мелодійним репертуаром. Інформанти вживають більше спадних термінальних тонів і менше висхідних, що пояснюється впевненою манерою говоріння. У мовленні превалюють короткі паузи, помірний темп мовлення за рахунок неконтрастного виділення наголошених складів. Усі наведені просодичні параметри характеризують мовлення представників цієї вікової групи як логічно структуроване і стилістично нейтральне.

Представлені в роботі дослідження просодичних особливостей мовлення шотландців центрального регіону країни відкривають перспективи для подальших наукових пошуків, зокрема виявлення просодичних і регіональних особливостей.

Список літератури

1. Бондар К. С. Соціопросодичні особливості мовленнєвої поведінки шотландців. *The scientific heritage. Серія: Філологія. Vol. 3, N58 (58) (2021). Budapest, Hungary, 2021. С. 61-65.*
2. Бровченко Т. А., Волошин В. Г. Методические указания по математической обработке и анализу результатов фонетического эксперимента: метод. пособ. Одесса: ОГУ имени И. И. Мечникова, 1986. 48 с.
3. Евстафьева Н. М. Социолингвистический

аспект функционирования английского языка в Шотландии (на материале речи молодежи г. Глазго). Автореф. Дисс. Канд. филол. наук. Симферополь, 2017. 28 с.

4. Павленко А. Е. На каком языке написан текст? Еще раз к проблеме близкородственного двуязычия. *Индоевропейское языкознание и классическая филология - IX. Материалы чтений, посвященных памяти профессора И. М. Тронского.* СПб., 2005. С. 175- 182.

5. Чеснокова М. В. Просодическая динамика речи возрастных, гендерных и региональных групп англоязычной общности (инструментально-фонетическое исследование). Автореф. дисс.... канд. филол. Наук. Одесса, 2016. 30 с.

6. Шахбагова, Д. А. Фонетическая система английского языка в диахронии и синхронии (на материале британского, американского, австралийского, канадского вариантов английского языка). М.: Фоллис, 1992. 142 с.

7. Шахбагова, Д. А. О статусе произносительной нормы национальных вариантов английского языка. *Фонетика-83: Материалы конференции.* 1984. С. 177-187.

8. Abercrombie, D. The Accents of Standard English in Scotland. *Work in progress*, 1977. N 10. P. 21-33.

9. Aitken A.J., McArthur, T. *Languages of Scotland.* Edinburgh, 1979. 120 p.

10. Brato T. A Sociophonetic Study of Aberdeen English: Innovation and Conservatism: Phd. thesis [Електронний ресурс] Режим доступа: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2012/8840/pdf/BratoThorsten_2012_06_14.pdf .

11. Corbett J. A Brief History of Scots. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. P. 11-15.

12. Eckert P. Adolescent language. *Language in the USA: Themes for the Twenty-first Century.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 361-374.

13. Kerswill P. Dialect levelling and geographical diffusion in British English. *D. Britain, J. Cheshire (Eds.). Social Dialectology.* Amsterdam: Benjamins, 2003. P. 223-243.

14. Labov W. *The Social Stratification of English in New York City.* 2nd Edn. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 485 p.

15. Lamb W. Is there a future for regional dialects in Scottish Gaelic? [Електронний ресурс]. *Linguistic attrition; Linguistic creation: a symposium at the University of Aberdeen, 3 December 2011.* Режим доступа: http://edinburgh.academia.edu/William-Lamb/Papers/1196371/Is_there_a_future_for_regional_dialects_in_Scottish_Gaelic.

16. Lawson E., Scobbie J. M., Stuart-Smith J. Articulatory insights into language variation and change: preliminary findings from an ultrasound study of dhoticization in Scottish English. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics.* 2008. Vol. 14. N 2. P. 100-110.

17. Lawson, R. Introduction: An overview of Language in Scotland. *Sociolinguistics in Scotland.* Palgrave Macmillan, 2014. 358 p.

18. Levinson D. J. A conception of adult development. *R. D. Gross. Key studies in Psychology*. 2009. P. 304-305.

19. Macaulay, R. K. S. *The Language, Social Class and Education, a Glasgow Study*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1977. 179 p.

20. Milroy, L. Introduction: Mobility, contact and language change working with contemporary speech

communities. *Journal of Sociolinguistics*. 2002. Vol. 6. P. 3-15.

21. Stuart-Smith, J. Glasgow: Accent and Voice Quality. *Ch. 11. Urban Voices: Accent Studies in the British Isles*. Routledge, 2014. 328 p.

22. Stuart-Smith, J. *Scottish English Phonology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2008. P. 47- 67.

ЖИЛИН XXI ВЕКА

Саркисян И.В.

Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна, к.ф.н., доцент

ZHILIN XXI CENTURY

Sargsyan I.

*Ph.D., Associate Professor,
Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-44-45](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-44-45)*

Аннотация

Тема кавказской войны во все века была актуальной для русской литературы, еще со времен русского романтизма. «Асан» - роман о второй чеченская войне. У этой войны свой герой, свой Жилин, от имени которого и написан роман, он рассказчик. Маканин постарался «исследовать её изнанку», показать нелицеприятную сторону войны.

Abstract

In all centuries the theme of the Caucasian war has been relevant for Russian literature since the time of Russian romanticism. "Asan" is a novel about the second Chechen war. This war has its own hero, its own Zhilin, on whose behalf the novel was written, he is a storyteller. Makanin tried to "investigate its inside out", to show the hard-hitting side of the war.

Ключевые слова: Кавказ, чеченская война, Жилин, герой, деградация, Асан, роман.

Keywords: Caucasus, Chechen war, Zhilin, hero, degradation, Asan, novel.

Тема кавказской войны во все века была актуальной для русской литературы, еще со времен русского романтизма. В 20-х и 30-х годах XIX века Кавказ, его природа, воинственное население со своим своеобразным бытом не сходили со страниц русской печати. Многих русских писателей манил таинственный край, «где люди вольны, как орлы». Свою дань Кавказу отдали А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Л.Н. Толстой и многие другие русские писатели. В.Г. Белинский под впечатлением поэмы А.С. Пушкина «Кавказский пленник» назвал Кавказ страной широкой, раздольной воли. Однако в одном из писем критик обмолвился, что черкесы, плен и мучительное рабство для него синонимы [2, с. 32]. Это же противоречие подметил и Лев Толстой, писавший о Кавказе, что «действительно хорош этот край дикий, в котором так странно и поэтически соединяются две самые противоположные вещи – война и свобода» [8, с. 251]. 20 век ознаменовался новым «пленником» в русской литературе. В 1995 году в 4 номере «Нового мира» был опубликован рассказ В. Маканина «Кавказский пленный», а в 2008 году в 8 и 9 номерах журнала «Знамя» публикуется роман «Асан», который стал лауреатом премии «Большая книга» 2008 года.

«Асан» – роман о второй чеченская войне. У этой войны свой герой, свой Жилин, от имени которого и написан роман, он рассказчик. Маканин постарался «исследовать её изнанку» [1], показать нелицеприятную сторону войны.

Чеченца зовут Жилина – Сашик, или Асан Сергеич – от Александр Сергеевич. Асан – древний, доисламский бог чеченцев. По словам генерала Базанова, оно берет свое начало от времен Александра Македонского. Когда войско завоевателя загнало кавказцев высоко в горы, те придумали своего героя – Асана, великого полководца, бога войны в образе птицы. В 21 веке Асан воплотился в образе Асана Сергеича Жилина: «Да, Асан двулик... И если торг, если с федералами можно договориться, – Асан хочет денег. Но если атака, если колонну надо брать с боем, – Асан хочет крови...» [5]. По сути Асан бессилен на современном геополитическом базаре мелких выгод: «Война отдельно – ты отдельно. Запомни... Ты просто служишь. Ты просто служишь на Кавказе» [5].

Роман Маканина не столько о войне, сколько о трагедии человека на этой войне. Писатель отмечал: «Трагедия в том, что человек на войне гибнет, когда открывает свои душевные шлюзы – он жалеет кого-то и поэтому сам погибает» [3]. Жилин – в прошлом – инженер, направленный в Чечню для реализации строительных проектов, не полководец, а хозяйственный человек, завсклад, который доставляет грузы по горной дороге и продает противнику бензин, здесь он бензиновый король, Жилину нужны эти грязные деньги, для благой цели – строительство дома на берегу реки для жены и дочки. И для него, купленный мир, лучше бесконечной войны. А. Немзер замечает: «Военному строителю циничное и трусливое начальство предназначило

роль жертвы, а сцепление случайностей и могучая витальность позволили переменить участь – не только выжить, но и стать военным снабженцем, хозяином “материальных ценностей”» [7].

Войны как таковой нет, территория поделена между чеченцами и русскими федералами, но боевики подрывают колонны, а подвозить припасы гарнизонам надо каждый день. Майор Жилин – продукт этой войны, но он не плохой человек, он единственный кто противостоит насилию, помогает солдатским матерям вытащить своих детей из чеченского плена, конечно за определенное вознаграждение. По словам В. Козлова, «образ Асана-Жилина – узнаваемое экзистенциальное уравнение Маканина, концентрированный результат авторской попытки понять Чечню в ее напряженном и выходящем за пределы культуры диалоге со своим большим соседом. Этот образ, на котором держится роман и которого в упор не видят писатели, специализирующиеся на Чечне, достоин отдельного разговора, поскольку именно он выделяет книгу из бесконечного ряда “человеческих документов”, натуралистических кадров, над которыми сознание многочисленных авторов подняться не в силах – все силы уходят в нерв» [4]. Асан Сергеич дипломат, там, где не действуют ни одни законы, хотя казалось все должно быть строго упорядочено, он договаривается, находит выход из сложившейся ситуации, тем самым минимизируя потери с обеих сторон, а те, кто соблюдают правила, – умирают и подставляют других.

Иногда у Жилина просыпается совесть, но не надолго, Жилин быстро усыпляет ее и продолжает жить и зарабатывать деньги. Жилин считает, что его обманули и бросили в Чечне, его повысили до майора и назначили служить на складе: «С тебя хватит крови, майор Жилин... Ты не вояка и не мститель. Ты обычное честное дерьмо. И хотя ты никто и ничто, майоришка Жилин, ты не сразу сгинешь в уже начавшемся непредсказуемом кровавом бардаке... Продавай... Тебе не выжить иначе» [5]. Война изменила героя, но он еще не совсем окончательно деградировал как человек.

Он привязался к двум найденным контуженым солдатам, Алику и Олегу, которых майор многократно спасал и не смотря на все проблемы, продолжает их опекать: “Я успеваю подумать, зачем мне все это? А ни за чем. Вот так и посылает Бог нам идиотиков... больных... несчастных... Чтобы поверить нас на вшивость души” [6] Мифический Асан погибает от рук своего подопечного Алика, но даже после этого Жилин не выдает его офицеру, а говорит: “Нас обстреляли” [6].

Деградация Жилина постепенно переходит в конформизм. Жилин не один такой на этой войне, у него есть и компаньоны по бизнесу – Коля Гусарцев и Руслан. С Колей Жилина связывает не только бизнес, они друзья. Для Коли Гусарцева – этот бизнес скорее очередное приключение: «Вот так: был Коля Гусарцев – и нет Коли Гусарцева... Он не копил и

не лепил своё будущее, не строил, как я. Он не возводил нечто простецки культовое, включающее жену, дочку, тихую старость и дом на берегу большой русской реки. Коля Гусарцев спускал все деньги в отпуск» [6]. А Руслан всего лишь компаньон по бизнесу, их отношения построены на взаимовыгоде и доверии. Руслан и Жилин – это литературные двойники, для обоих война стала, средством наживы, оба привязаны к своим семьям.

Для всех героев война стала обузой, в этой войне нет патриотизма, чести, совести, долга, кто-то занят бизнесом, кто-то чтением книг, кто-то дезертировал, а кто-то бессмысленно погибает: «... война сама по себе абсурдна... Пока она не кончилась...» [5]. Война бессмысленна не только для русских, но и для чеченцев, патриотизм отсутствует и тут, когда Руслан предупреждает чеченского командира о том, что военные не будут убивать спящих, тот: «Полевой усмехнулся в мою сторону и махнул рукой: “Ну уж нет! Воины – это было когда-то... Мы, Сашик, теперь не знаем эти старые слова! Мы их нахер забыли!...”» [5].

Война XXI века жестокая, абсурдная, гнусная, здесь нет место героизму и чести. Современный воин деградировал, он не готов выходить из зоны комфорта и воевать, жертвовать жизнью ради родины, ему становятся чужды такие понятия как патриотизм и честь, герои повести ясно осознают эти негативные изменения, но они не в силах бороться с этим, они приспособились, свыклись, смирились. Их удел нажива, чиновничество, приспособленчество.

Список литературы

1. Альперина С. Книга без вранья. Роман Владимира Маканина «Асан» стал «Большой книгой», [Электронный ресурс] 2008 // <http://www.rg.ru/2008/11/27/makanin.html>.
2. Белинский В.Г. Собрание сочинений в 9, т. 8. М., 1955.
3. Езерская Е. Роман о чеченской войне – главный претендент на премию «Большая книга» // Правда.ru, [Электронный ресурс] // <http://bigbook.ru/smi/detail.php?ID=5612>.
4. Козлов В. Экзистенциальный задачник//Вопросы литературы, [Электронный ресурс] 15.02.2010, № 1 // <https://referatdb.ru/literatura/228/index.html>
5. Маканин В. Асан // Знамя. 2008, № 8, [Электронный ресурс] // <https://znamlit.ru/publication.php?id=3654>
6. Маканин В. Асан // Знамя. 2008, № 9, [Электронный ресурс] // <https://znamlit.ru/publication.php?id=3677>
7. Немзер А.С. Служил на Кавказе... О новом романе Владимира Маканина // Время новостей. 2008. 1 сентября, [Электронный ресурс] // <http://www.ruthenia.ru/nemzer/makaninasan.html>.
8. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90т. (юбилейное издание), т 12, М., 1950.

**ИЗ ИСТОРИИ ЭВЕНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ
(XIX-ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XX ВЕКА – 1931-1939 гг.)**

Шарина С.И.

*Институт гуманитарных исследований
и проблем малочисленных народов Севера СО РАН, к.ф.н.*

**FROM THE HISTORY OF EVEN WRITING
(XIX -FIRST QUARTER OF THE XX CENTURY - 1931-1939)**

Sharina S.

*Institute of humanitarian researches
and Problems of the minorities peoples of the North
of the Siberian Branch of the Russian Academy of Science,
candidate of philology sciences*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-46-48](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-46-48)

Аннотация

В статье рассматривается история письменности у эвенов в ранний период его становления. Эвенская письменность уходит своими корнями в XIX век и начальные ее этапы связаны с миссионерской деятельностью Русской Православной церкви среди коренного населения Сибири. В ней отразились и научная деятельность ученых-языковедов конца 20-х-30-х годов XX в., и труд первых учителей родного языка в районах проживания эвенов. История эвенской письменности, динамика изменений графики эвенского языка и ее связь с исследованиями звукового строя языка и описаниями отдельных эвенских диалектов представляет значительный интерес для таких общелингвистических дисциплин, как теория письма и те разделы социолингвистики, предметом которых является письменный язык.

Abstract

The article examines the history of writing among the Evens in the early period of its formation. Even writing has its roots in the 19th century and its initial stages are associated with the missionary activity of the Russian Orthodox Church among the indigenous population of Siberia. It reflected both the scientific activity of linguists of the late 1920s and 1930s, and the work of the first teachers of the native language in the regions where the Evens live. The history of Even writing, the dynamics of changes in the graphics of the Even language and its connection with studies of the sound structure of the language and descriptions of individual Even dialects is of significant interest for such general linguistic disciplines as the theory of writing and those sections of sociolinguistics, the subject of which is the written language.

Ключевые слова: эвенский язык, письменность, миссионерская деятельность, Единый Северный Алфавит.

Keywords: Even language, writing, missionary activity, Unified Northern Alphabet.

Письменность в своем развитии и функционировании тесно связана с различными культурными процессами, такими, как распространение религиозных вероучений, становление письменных форм словесного искусства, в лингвистическом отношении важным фактором, определяющим направление эволюции письменности на любом языке, является общая языковая ситуация – двуязычие и многоязычие, сосуществование двух или нескольких письменных систем в одном языковом континууме.

История появления письменности у эвенов связана с деятельностью русской православной миссии в Сибири, в частности, с работой по переводу Священного писания на различные языки народов Сибири. Любопытно, что с инициативой перевода Евангелия от Матфея на "тунгусский" язык выступил известный деятель Русской православной церкви и ученый-этнограф и языковед Иннокентий (И.Е. Вениаминов), который в то время был Архиепископом Камчатским и в ведении которого находилась почти вся территория проживания эвенов (ламутов). Охотский протоиерей Стефан

Попов, получивший поручение перевести Евангелие от Матфея на тунгусский язык, для этой работы, как он писал позже, "пригласил из Тауйского форпоста известного, испытанного толмача, отставного станичного старшину Шелудякова, ранее трудившегося со мною еще на поприще служения моего, в течение семи лет, при церкви Тауйской". Перевод Евангелия был выполнен "на чистом наречии Тунгусов, кочующих около Тауйских и Ямских берегов" [Евангелие 1984: 245], то есть на язык эвенов северо-западной части Охотского побережья. Работа над переводом Евангелия от Матфея длилась три года, сам перевод был закончен в 1854 году, свидетельством чего явилось уже для современников знакомство с данным переводом И.А. Гончарова, путешествовавшего в то время по Якутии и Дальнему Востоку. Результатами работы по переводу Евангелия от Матфея на эвенский язык стало издание нескольких книг на эвенском языке – это "Тунгусский букварь с молитвами" (1858), "Краткий тунгусский словарь" (1859, 1900), Краткий Катехизис, и наконец, собственно Евангелие от

Матфея, изданное несколько позднее – в 1880 году в Казани.

Имеются прямые указания на то, что переписывание оригиналов всех трех названных книг было делом одной руки – руки священнослужителя Михаила Земякина, служившего причетником Инской церкви с 1853 по 1859 год и позже до 1879 года священником Ямской церкви Благовещения. Известно, что текст Евангелия от Матфея был переписан им же в шести экземплярах и передан в церкви Охотска, Ини, Тауйска, Ямска и Гижиги [Евангелие 1984: 254-255] – таким образом, распространение письменного текста Евангелия от Матфея на эвенском языке, озвучиваемого во время церковной службы, охватывало почти все эвенское население Хабаровского Края и Магаданской области [Шарина, Бурыкин 2006]. Любопытной особенностью графической системы эвенского языка, примененной для издания вышеперечисленных книг, было наличие особого графического знака н для заднеязычного носового сонанта, который, однако, был элиминирован из использования при печатании текста Евангелия от Матфея. При издании Евангелия было устранено также первоначально имевшее место графическое различие взрывного и фрикативного Г.

В начале XX века в использовании эвенской письменности, во всяком случае в издании литературы и документов наступил длительный перерыв, хотя в это самое время в районах проживания эвенков начинают действовать первые школы – одна из таких школ была основана в конце 1900-е годов в поселке Ола на Охотском побережье. Какие-либо сведения об использовании миссионерских изданий в церковных службах за этот период отсутствуют.

После 1917 года в связи с началом культурного строительства на Севере и созданием сети школ письменная форма эвенского языка начинает функционировать в сфере школьного обучения и отчасти при обучении эвенскому языку приезжего населения и специалистов. Учебные пособия по эвенскому языку для начальной школы создаются еще до официального принятия Единого Северного алфавита и алфавитов языков народов Севера, разработанных на его основе – во второй половине 20-х годов, причем в этот период для эвенского языка используется алфавит на кириллической основе. Хотя рукописные материалы, относящиеся к письменной форме эвенского языка в этот период, не сохранились, образцы эвенской письменности этого периода представляют два небольших словаря, имевших в основном задачи внешкольного обучения эвенскому языку. Сравнение написаний эвенских слов в этих словарях с написанием слов в изданиях Казанской духовной миссии убеждает в том, что между этими графическими формами существует прямая преемственность, хотя один из названных словарей фиксирует камчатский диалект эвенского языка – тот диалект, который в дальнейшем окажет заметное влияние на отдельные явления эвенской графики. Известно, что таким же или

похожим алфавитом пользовался Н.П. Ткачик, преподававший эвенский язык в школе пос. Арка Хабаровского края с 1927-28 гг. Однако по прошествии нескольких лет вся практическая деятельность по развитию письменности на языках народов Севера, которая осуществлялась до принятия Единого Северного алфавита, незаслуженно получила резко отрицательную оценку [Орлова 1932: 103-104].

В 1931-1932 гг. для эвенского языка, как и для ряда других языков народов Севера, была официально утверждена письменность на латинской графической основе – адаптированный к конкретному языку вариант Единого Северного алфавита (ЕСА), разработанный в свою очередь на основе Нового Тюркского алфавита. С 1932 по 1936 год включительно эта графическая система являлась принятой официально и служила основой для издания школьных учебников, литературы, пособий и лингвистических работ по эвенскому языку. Насколько мы можем сейчас судить, начертания отдельных знаков в принимаемых для конкретных языков письменностях менялись в различных вариантах ЕСА (например, в эвенском языке знак для глухого среднеязычного [ч] выглядел как С, хотя для такого согласного предусматривался знак С “с хвостом”, а знак для звонкого среднеязычного [з], как и для глухого, также не имел “хвоста” [Алькор 1932].

В основу письменного языка эвенков с самого начала эпохи языкового строительства был положен так называемый ольский говор – говор или диалект эвенков Северной части Охотского побережья. Хотя границы распространения этого диалекта не были в то время окончательно определены – в частности, отсутствовали сведения о его распространении на Чукотке, в континентальных районах нынешней Магаданской области и на территории, ныне составляющей восточную часть РС(Я) – такой выбор оказался верным. Данная территориальная формация эвенского языка распространена не только на Охотском побережье, но и в континентальных районах проживания эвенков – на Чукотке, на Северо-Западе Камчатки, в ряде населенных пунктов Охотского района Хабаровского края (пос. Новая Иня), в Приколымье и междуречье Индигирки и Колымы – это язык эвенков Улахан-Чистайского наслега Момского района (улуса) Якутии. Существенно, что это был также тот самый диалект, на который был сделан перевод Евангелия от Матфея – последнее обстоятельство в плане выбора основы письменного языка выглядит случайностью, но похоже, что это обстоятельство – наличие основы письменной традиции в виде записанного текста – определило некоторые черты графики эвенского языка на латинской, а впоследствии и на кириллической основе.

Хотя официально принятой для эвенского языка в этот период считалась графика на основе Единого Северного алфавита (на латинской основе), в средствах массовой информации, издаваемых на местах, использовались два алфавита – латинский и кириллический. Так обстояло дело в издаваемых на эвенском языке газетах «Айдит

орочел» и «Оротты правда», в особенности в последней (до начала 1941 года было издано более 200 номеров, данные за 1941 год отсутствуют). Одно время в этой газете левые колонки набирались латинским шрифтом, правые – русским шрифтом, затем – наоборот: левые колонки набирались с применением русского шрифта, в правых колонках использовался латинский алфавит. Насколько можно судить по сохранившимся документам, алфавит на латинской основе сохранялся в употреблении в местной печати вплоть до 1939 г. [Бурькин 1991: 138]. Совершенно ясно, что использование для эвенского языка двух алфавитов в имевшей место ситуации с освоением русского языка создавало более комфортные условия для пользователей, часть которых успело к тому времени освоить кириллическое письмо, часть – обучиться грамоте на латинском алфавите: позднее, после официальной отмены последнего, такая практика в какой-то мере способствовала сохранению навыков чтения и письма на родном языке вообще.

Анализ письменных источников убеждает в том, что письменность на латинской основе для эвенского языка создавалась в специфических условиях действия разных устных форм эвенского языка, соотносительных с разными диалектами восточного наречия. В результате этого эвенская графика на основе ЕСА приобрела ряд особых черт, которые в конечном счете должны были сильно осложнить ее использование. Долгота и краткость гласных не получили обозначения на письме, хотя Единый Северный Алфавит располагал средствами для этого (для обозначения долготы гласных предусматривалось использование дополнительной черты над буквой). Единственным долгим гласным, получившим в эвенской графике отдельный знак, стал гласный [э̄], видимо, вследствие своего особого морфонологического поведения – в ряде грамматических форм слов прослеживалось и специально оговаривалось чередование гласных u//o, имевшее место перед слогом с долгим [э̄]; (см. раздел «Из истории изучения фонетики эвенского языка»). Этот гласный обозначался знаком [э̄] с горизонтальной чертой над буквой (над другими знаками для гласных горизонтальная черта не ставилась, так что в данном примере она является не диакритическим знаком, а частью начертания буквы). Таким образом совершенно случайно – по той причине, что над первым эвенским букварем работали студенты-эвены из Быстринского района Камчатки – при создании эвенской графики с использованием ЕСА на письме получила фиксацию одна из черт быстринского (камчатского) диалекта эвенского языка: в других эвенских говорах u-образный характер гласного [e] и чередование u//o либо не столь ярко выражено и не имеет фонологической значимости, либо вовсе не прослеживается. Такая

норма графики для эвенского языка была кодифицирована в эвенском букваре, изданном в 1932 г.

Последующие работы по эвенскому языку, где использовалась эвенская графика на основе ЕСА, несмотря на то, что они были ориентированы на иной диалект эвенского языка, более того – на диалект ольских эвенов, составляющий основу литературного языка [Левин 1935; Левин 1936], использовали ту же графическую систему с теми же орфографическими нормами, что и представленная в букваре «Анҕамта төрэн». И графика, и орфография эвенского языка в этот период представляли собой по большей части транслитерацию старой миссионерской кириллической письменности – за вычетом долгого [э̄], для которого был принят особый знак. В орфографии эвенского языка, поскольку принятая графика не имела однозначной соотношенности с системой фонем, преобладали такие написания слов, которые можно охарактеризовать как традиционные.

Кириллическая графика эвенского языка, использовавшаяся параллельно с графикой на основе ЕСА, за период до 1937 г. претерпела малозаметные изменения, важнейшим из которых было обозначение звонкого среднеязычного согласного [з] знаком Д + йотированные гласные – в первой половине 30-х годов и начале 1936 года для него использовалось буквосочетание ДЖ. Эти изменения графики, наблюдающиеся при анализе сохранившейся печатной продукции на эвенском языке, не имели официальной кодификации.

Список литературы

1. Алькор (Кошкин) Я.П. Материалы I Всероссийской конференции по развитию языков и письменности народов Севера / Под ред. Я.П. Алькора (Кошкина). Л., 1932. – 109 с.
2. Бурькин А.А. Фольклор эвенов на страницах газеты "Оротты правда" // Краеведческие записки, вып. XVII. Магадан, 1991. С.136-148.
3. Евангелие Господа нашего Иисуса Христа от Матфея святое Благовествование на тунгусском языке. Казань, 1880. Переиздание: St. Matthew in Lamut. Debter. Debtel. Materials for Central Asiatic and Altaic Studies, 5. Budapest, 1984.
4. Левин В.И. Самоучитель эвенского языка. М., Л., 1935. – 269 с.
5. Левин В.И. Краткий эвенско-русский словарь: С приложением грамматического очерка. Л., 1936. – 224 с.
6. Орлова Е.П. К вопросу создания письменности у народов Севера // Советский Север, 1932, N 4. С. 103-105.
7. Шарина С.И., Бурькин А.А. Иннокентий Вениаминов и письменность малочисленных народов Севера // На службе богу и якутскому народу. Материалы православных конференций, Якутск, 2006. С. 96-100.

PHILOSOPHICAL SCIENCES

ПОНЯТТЯ ІНТЕНЦІЙНОСТІ СЕРЛА

Алексюк І.А.

*філософський факультет, доцент кафедри логіки,
доктор гуманітарних наук*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

SEARLE'S CONCEPT OF INTENTIONALITY

Aleksiuk I.

*department of philosophy, section of logic, associate professor,
doctor of humanities*

Taras Shevchenko national university in Kyiv (Ukraine),

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-49-52](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-49-52)

Анотація

Розглядається суттєве уточнення і поглиблення Серлом загальноприйнятої тези щодо контекстуальної ментальної особливості комунікативної ситуації. Виявляється специфіка аналізу Серла виконання мовленнєвого акту, що є - водночас і необхідно - вираженням відповідного Іntenційного стану.

Abstract

Searle's essential and profound definition of the generally accepted contextual mental peculiarity of communicating situation thesis is under discussion. Specificity of Searle's analysis of speech act performance that is – and at the same time indispensable – expression of certain Intentional state is conceded.

Ключові слова: Серл, мовленнєві акти, Іntenційні стани, Фон, мережа Іntenційних станів.

Keywords: Searle, speech acts, Intentional states, Background, network of Intentional states.

Сформульовані Серлом умови щирості для успішного виконання мовленнєвого акту [11] спричинились до природної з'яви наступного кроку: заяві щодо очевидної опосередкованості розгляду мовленнєвих актів аналізом певних ментальних станів. Будь-який мовленнєвий акт із певним пропозиційним змістом є вираженням Іntenційного стану. Специфікацію вираженого Іntenційного стану надає саме умова щирості виконання мовленнєвого акту того чи іншого різновиду: ствердження є виразом переконання, наказ – виразом бажання, обіцянка – виразом наміру і т.ін. Питання щодо щирості деякого мовленнєвого акту – це питання про наявність у мовця деякого психологічного стану, яке мовець виражає.

Під Іntenційністю Серл має на увазі таку властивість ментальних станів і подій (і, ширше, властивість свідомості), завдяки якій вони скеровуються на дійсні чи можливі об'єкти і стани справ у світі [3, 87; 5, 1; 7, 26; 10, 74]. Якщо хтось вірить, то вірить у щось, якщо побоюється, то побоюється чогось, якщо бажає, то бажає чогось, якщо наміряється, то наміряється щось здійснити [5, 4]. Лише деяким, але не усім, ментальним станам і подіям притаманна Іntenційність, бо можливі, наприклад, позбавлені причини, ні на що не скеровані, стани захвату, зневіри, тривоги. Іntenційність не є тотожною із усвідомленістю, бо багато усвідомлених ментальних станів не є Іntenційними. Серл відхиляє можливий контраргумент, що усвідомленість – це завжди усвідомленість чогось. У випадку, наприклад, страху щодо змії, стан страху є усвідомленим (і у цьому сенсі переживання страху і страх є тотожними), але страх щодо

змії не є тотожним власне зміям. Треба розрізнявати стан страху (його усвідомлення) і тим, чим він викликаний, на що скерований. Однак, можливі випадки самореференційних форм Іntenційності (наприклад, сприйняття). Іntenційність не має жодного особливого зв'язку із наміром (intention, intending), бо намір (чи інтенція) – це лише один серед різновидів Іntenційності.

Серл виділяє різні види приписування Іntenційності [3]. Розглядає твердження, здійсненні у промовляннях наступних речень: 1) *Роберт вірить, що Джордж Буш є президентом*; 2) *Біл бачить, що падає сніг*; 3) *«Es regnet» означає, що падає дощ*; 4) *Термостат моєї автівки реагує на зміну температури двигуна*. У випадку-1) судження просто приписує Іntenційний ментальний стан (переконання, гадка) людині. Випадок-2) відрізняється від попереднього, бо передбачає не лише наявність Іntenційності певної форми, але ще й те, що Іntenційність є вдоволеною (is satisfied), тобто умови вдоволення (conditions of satisfaction) дійсно виконані. Із того, що х бачить р, впливає р, але із того, що х вірить (гадає, переконаний), що р не впливає р. Випадок-2) – це не просто сповіщення візуального переживання чи досвіду (experience), але й свідчення вдоволення цього переживання. У випадках-1)-2) маємо справу із Іntenційними станами, що є внутрішньо притаманними агенту (хоча у першому випадку йдеться про Іntenційний стан, а у другому – про Іntenційну подію). Випадки-3)-4) пов'язані із похідною формою Іntenційності. Дійсно, є буквально істинним, що речення «Es regnet» означає, що падає дощ, однак це речення може означати і щось інше чи взагалі нічого. За такого

випадку Іntenційність не є внутрішньо притаманною даному реченню. Приписування Іntenційності такої форми є чимось, що нагадує стенографічний запис (shorthand) для деякого твердження чи твердження з приводу того, що хтось німецькомовний вживає речення буквально, аби позначити радше щось одне, аніж інше. У такому сенсі у випадку-3) Іntenційність виводять із більш фундаментальної (basic) форми: Іntenційності, що є внутрішньо притаманною німецькомовній людині. У випадку-4) наявне не буквально, а метафоричне приписування Іntenційності, хоча її сутність, подібно до випадку-3, залежить від деякої внутрішньо притаманної особі Іntenційності. Також маємо справу із чимось на кшталт стенографічного запису для твердження, що змальовує деяку складнішу множину подій і зв'язків, що відбуваються поза особою (у випадку-4): дійсно використовуємо термостат автомобіля для регулювання температури двигуна, що мусить бути спроможним реагувати на зміни температури).

Запропонований аналіз надає іще одну низку розрізень: а) між приписуваннями Іntenційності, що передбачають вдоволення Іntenційного стану і що не передбачають такого (тобто, між Іntenційними подіями і станами); б) між внутрішньо притаманною і вивідною (похідною) Іntenційністю; в) між буквальноними приписуваннями Іntenційності (істинність яких залежить від існування деякого Іntenційного явища, внутрішньо притаманного чи похідного) та метафоричними приписуваннями. У подальшому Серл розглядає насамперед внутрішньо притаманні і усвідомлені форми Іntenційності (зادля економії називає їх просто «Іntenційні стани»).

Закономірність переходу Серла від аналізу мовленнєвих актів до аналізу Іntenційних станів пояснює також існування певного структурного ізоморфізму чи низки аналогій між мовленнєвими актами та Іntenційними станами. Підвалини власне такої можливості простеження паралелей складає умова щирості мовленнєвого акту, що має на увазі наявність певного Іntenційного стану. Здійснення мовленнєвого акту означає, поза усім іншим, необхідність вираження відповідного Іntenційного стану. Серл спирається на відомий парадокс Мура. Буде дивним (хоча і не самосуперечливим) з логічної точки зору говорити «Йде дощ, але я так не вважаю», тобто заперечувати наявність Іntenційного стану, що було вираженим у попередній (початковій) частині промовляння. Однак, можливі виключення у випадках, коли мовець відмежує себе від зобов'язань промовляння і мовленнєвий акт здійснюється начебто від чужого імені: «Я зобов'язаний сповістити вам, що р, але насправді я не вірю, що р». Серл також застерігає щодо випадків обману чи нещирості, що свідчать проти тези, що особа завжди мусить мати той Іntenційний стан, який вона виражає. У таких випадках деякий Іntenційний стан усе ж виражається (під час здійснення деякого мовленнєвого акту), хоча мовець і не має його.

Розмежування у межах теорії мовленнєвих актів між ілокутивною силою і пропозиційним

змістом є аналогічним до розмежування у структурі Іntenційного стану між типом чи модусом стану і його репрезентативним змістом. Наприклад, так само, як моє передбачення, що ви зачините двері, чи мій наказ зачинити двері містять один і той же самий пропозиційний зміст (що ви зачините двері), але представлені із різною ілокутивною силою, моє переконання чи моє бажання, що ви зачините двері мають однаковий репрезентативний зміст, представлений різними психологічними модусами. До того ж, виконуючи деякий мовленнєвий акт із пропозиційним змістом, ми виражаємо Іntenційний стан із таким же пропозиційним змістом.

Мовленнєві акти та Іntenційні стани можна визначати і розмежовувати у зв'язку із їх специфікою відповідності до світу, тобто використовуючи відомий критерій напрямку пристосування (direction of fit). Гадки чи переконання мають напрямок пристосування «від-свідомості-до-світу» («mind-to-world»), бо якщо гадка є хибною, тоді власне гадка, а не стан справ у світі, є причиною цього. Ситуацію можна виправити, якщо певним чином змінити свою гадку (чи переконання). Бажання і наміри мають напрямок пристосування «від-світу-до-свідомості» («world-to-mind»). На відміну від гадок, вони не можуть бути істинними/хибними. Їх можна здійснити чи виконати. Якщо моє бажання (чи намір) неможливо вдовольнити, то саме світ (стан справ у світі) винен у цьому і ситуацію неможливо владнати визнанням хибності своїх бажань чи намірів. Окрім згаданих, є ще й нульовий напрямок пристосування. Стани вдячності, горя, задоволення, радості, жалкування не мають жодного напрямку пристосування у вищезгаданих двох сенсах. Про такі стани говорять як про доречні чи недоречні в залежності від того, чи дійсно виконаний для переконання (що є частиною цих Іntenційних станів) напрямок пристосування «від-свідомості-до-світу», тобто, чи дійсно є виконаним для переконання те, що зміст зазначених станів є задоволеним. Серл формулює загальний принцип: напрямок пристосування ілокутивної сили і напрямок пристосування умов щирості є тождешними [2, 95].

Поняття умов задоволення (conditions of satisfaction) мовленнєвого акту, яке застосовується до будь-якого мовленнєвого акту із деяким напрямком пристосування (умови істинності – для твердження, умови покори чи можливості виконання – для наказу, умови виконання – для обіцянки і т.ін.), застосовується також і до будь-якого Іntenційного стану із певним напрямком пристосування (переконання є вдоволеним, тільки якщо стан справ у світі є саме таким, яким є переконання щодо нього; бажання є вдоволеним, тільки якщо воно є виконаним; намір є вдоволеним, тільки якщо він є здійсненим). Тому, мовленнєвий акт, так само як і відповідний йому Іntenційний стан, будуть вдоволеними (satisfied), якщо і тільки якщо стан справ у світі, специфікований у їх пропозиційному змісті, дійсно існує.

Аналіз паралелей між мовленнєвими актами та Іntenційними станами засвідчує: будь-який мовленнєвий акт, що має пропозиційний зміст, напрямком пристосування і умови задоволення, буде вираженням Іntenційного стану, що має ті ж самі пропозиційний зміст, напрямком пристосування і умови задоволення. Мовленнєвий акт можна вважати виконаним, тільки якщо відповідний йому Іntenційний стан є вдоволенням і їх умови задоволення є тожними.

Теза щодо контекстуальної ментальної особливості комунікативної ситуації (релятивність значення відносно координат Фону) суттєво уточнюється. Ментальну царину суб'єкту представляють як Мережу (Network) його Іntenційних станів, що пройнята Фоном, і яка функціонує лише на фоні нерепрезентативних ментальних здатностей. Кожний Іntenційний стан набуває свого змісту і визначає власні умови задоволення лише у взаємному зв'язку з іншими Іntenційними станами. Наприклад: те, що х має намір здійснити А, тягне за собою, що х вірить у можливість здійснення А, а також, що х бажає здійснити А (це стосується також – і зокрема – надій, побоювань, бентег, передчуттів, засмучень, задоволень). Якщо із цим погодитись, тоді навряд чи видається можливим точне, чітке і незалежне виділення кожного Іntenційного стану, позаяк конкретне розташування Іntenційного стану у Мережі визначає наявність тих чи інших (певних) умов задоволення. Існує інша точка зору, яка стверджує можливість атомарного вирізнення Іntenційних станів. Така теза виникає за випадку обмеження аналізу явища Іntenційних станів цариною речень. Оскільки окремі речення дійсно можна чітко розрізняти, то виникає враження, що вони мають виразні умови істинності. Однак, теорія Серла має справу не із реченнями, а із мовленнєвими актами, які завжди супроводжуються «прихованим шлейфом інтенційних станів» [1, 382]. Більше того, специфіка деякого Іntenційного стану (його змісту і умов задоволення) визначається не лише специфікою його розташування у Мережі (специфікою його взаємозв'язків з іншими станами), але й Фоном невимовлених практик і припущень. Фон створює передумови функціонування Іntenційних станів. Власне Фон не є різновидом Іntenційності, він є «передінтенційним» у сенсі, що відслідковування стежини у Мережі Іntenційних станів зрештою досягає підвалин (bedrock) ментальних спроможностей. На підставі запропонованих розмірковувань Серл пропонує гіпотезу: основу Іntenційних станів складають нерепрезентативні, доінтенційні ментальні спроможності (наприклад, для того, аби мати намір кудись рушити автомобілем, необхідно, окрім усього іншого, бути спроможним керувати автівкою; так спроможність не є просто множиною інших Іntenційних станів, бо задля керування автомобілем потребуємо чогось більшого, аніж просто множини гадок, переконань, бажань, намірів). Фон не перебуває на периферії Іntenційності, але проймає усю Мережу, хоча не є Іntenційним. Фон є передумовою Іntenційності, залишається невидимим

для Іntenційності (так само як око, що бачить, залишається невидимим власне для себе) [5, 157]. Іntenційні стани не можуть функціонувати без Фону, бо без нього не можуть визначити свої умови задоволення. Фон забезпечує низку умов – можливостей, що дозволяють функціонувати окремим формам Іntenційності. У цьому сенсі Фон діє каузально. Однак, така каузальна дія не є визначальною, бо Фон надає необхідні, але не достатні умови для того, аби розуміти, вірити, бажати, умислювати.

Те, що виконання мовленнєвого акту є водночас (необхідно) вираженням відповідного Іntenційного стану, разом із уточненням цієї тези аналізом аналогій між мовленнєвими актами та Іntenційними станами, дозволяє Серлу висловити думку про зараженість майже усіх вживань мови Іntenційністю. Оскільки речення є лише об'єктами у світі, їх спроможність репрезентувати щось є радше не внутрішньо притаманною, а виведеною із Іntenційності свідомості («Речення – це синтаксичний об'єкт, якому репрезентативні здатності нав'язані» [5, VII-VIII]). Саме Іntenційність дозволяє реченню репрезентувати(ся) публічно, в той час, коли переконання, бажання, наміри, очікування і т.ін. не випливають із більш базових форм Іntenційності (хоча інколи Серл говорить про сприйняття як про первинну чи початкову форму Іntenційності [11, 135], але у такому випадку йдеться мабуть про історичну, а не логічну залежність), вони просто репрезентують свої умови задоволення, незалежно від того, чи оформлені у вигляді публічних форм вираження. Оскільки йдеться не просто про той чи інший Іntenційний стан, а про їх континуальну Мережу, що є до того ж пройнятою чи затемненою (shades off into) Фоном припущень і практик, то контекстуальна залежність значення є неминучою (у власне змісті репрезентації немає нічого такого, що б примушувало нас приймати і надавати перевагу одному тлумаченню перед іншим; репрезентації засновані на принципах, які, в свою чергу, висновують в залежності від різного досвіду і припущень, тобто в залежності від Фону [8, 230-231; 9, 131]. Тому, те, що будь-яке розуміння вимагає деякого Фону і Мережі Іntenційних станів.

Долучення згаданих понять до кола теоретичних побудов Серла поглиблює і увиразнює тезу релятивності значення і гіпотезу щодо неможливості чіткого розмежування між лінгвістичною компетенцією мовця та його знанням світу. Точка зору Серла радикалізується: наша вербальна спроможність представляти об'єкти і стани справ у світі за допомогою мовленнєвих актів є розширенням більш фундаментальних біологічних спроможностей свідомості співвідносити нас зі світом за допомогою ментальних станів (таке співвідношення відбувається також завдяки дії і сприйняттю, що особливо підкреслює і наголошує Серл [5, VII]). Згідно із Серлом, Іntenційні ментальні явища – це частина природного біологічного життя людини. Іntenційні явища є внутрішніми властивостями біологічного організму (так само, як і інші біологічні явища: дихання, травлення, сон, процеси

мітозу, виділення жовчі). Іntenційні стани спричинюються нервовою системою і реалізуються у її структурі [4; 6].

Доходимо висновку, що Іntenційність не є суттєво і необхідно лінгвістичним явищем; інтенційність мови – це лишень особливий випадок Іntenційності ментальної. Мова, радше, є логічно похідною від Іntenційності, а власне теорія Іntenційності – це природне розширення теорії мовленнєвих актів. Серл розглядає теорію мовленнєвих актів в якості евристичної, що дозволяє нам досягати успіху у тлумаченні власне явища Іntenційності. З іншого боку, видається можливим повернення (і звернення) до аналізу семантичних понять, але уже з використанням інтенціоналістських понять. Виникає завдання: пояснити значення мовця (те, що мовець має на увазі, промовляючи щось) за допомогою більш примітивних форм Іntenційності, тобто форм, які не є суттєво лінгвістичними [5, 160]. Це пояснює тлумачення Серлом філософії мови як гілки філософії свідомості і його вимогу доповнити традиційні лінгвістичні методи філософського аналізу методом Іntenційного аналізу, тобто аналізу умов задоволення Іntenційних станів.

Список літератури

1. Павиленис Р.Й. Понимание речи и философия языка // Новое в зарубежной лингвистике. – М.:

Прогресс, 1986. – Вып. XVII (Теория речевых актов). – с. 380-388.

2. Searle J.R., Vanderveken D. Foundations of Illocutionary Logic. - Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

3. Searle J.R. Intentionality and Its Place in Nature // *Dialectica*. – 1984. – v. 38, fasc. 2-3. – pp. 87-99.

4. Searle J.R. Minds, Brains and Science. – London, 1984.

5. Searle J.R. Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

6. Searle J.R. Analytic Philosophy and Mental Phenomena // *Midwest Studies in Philosophy*. – 1981. – v. 6. – pp. 405-423.

7. Searle J.R. An Interview // *Versus*. – 1980. – N 26-27. – pp. 17-27.

8. Searle J.R. The Background of Meaning // *Speech Act Theory and Pragmatics* / Eds. J.R. Searle, F. Kiefer, M. Bierwisch. – Boston: Reidel, 1980. – pp.221-232.

9. Searle J.R. Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

10. Searle J.R. What is an Intentional State? // *Mind*. – 1979. – v. 88, N 349. – pp. 74-92.

11. Searle J.R. Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

ЗНАЧЕНИЕ ИНТУИЦИИ В ТЕОРИИ СУБЪЕКТИВНОСТИ Ж. ДЕЛЁЗА

Чегодаева Е.Г.

*старший преподаватель кафедры философии
Пермский государственный национальный
исследовательский университет*

THE VALUE OF INTUITION IN THE THEORY OF SUBJECTIVITY BY G. DELEUZE

Chegodaeva E.

Senior Lecturer,

Philosophy Department

Perm State National Research University

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-52-56](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-52-56)

Аннотация

В статье рассматривается влияние концепции интуиции А. Бергсона на представления Ж. Делёза о субъекте и субъективности. Эти представления стали неотъемлемой частью современного дискурса субъективности. Представления о субъекте и субъективности развивались Делёзом в рамках его динамической онтологии становления, основной характеристикой которой выступает нестабильность. В рамках нестабильной онтологии Делёз стремился осуществить переход от онтологии субъекта к онтологии субъективности. Развиваемая онтология становления приводит философию Делёза к радикальным формам онтологического релятивизма и эмпиризма. Всё это заставляет Делёза предпринять поиск метода познания, благодаря которому субъекту было бы открыто становление. Таким методом стала интуиция. Делёзу удалось показать двойственность интуиции, которая, с одной стороны, выступает гносеологическим актом, а с другой, совпадает с онтологическим актом, порождающим действительность для субъекта и высвечивающий его самого в потоке становления.

Метод данного исследования сочетает в себе сравнительный анализ и интерпретацию текстов Бергсона и Делёза, а также анализ концепции интуиции представленной в их работах. На основании проведенного исследования предпринят синтез, в результате которого интуиция предстает как часть онтологии субъективности.

Новизна исследования заключается в выявлении развития и влияния философии А. Бергсона на формирование проблемы субъективности в рамках динамической онтологии Ж. Делёза.

В статье показано, что Делез, опираясь на принципы различия и трансцендентального эмпиризма, а также на интерпретацию концепции интуиции Бергсона, вводит в собственную философию принцип интуиции как метода познания и особый онтологический акта.

Abstract

The article deals with the influence of the concept of A. Bergson's intuition on Deleuze's ideas about the subject and subjectivity. These ideas have become an integral part of the modern discourse of subjectivity. Deleuze's ideas about the subject and subjectivity were developed within the framework of His dynamic ontology of formation, the main characteristic of which is instability. In the framework of unstable ontology Deleuze sought to make the transition from ontology of the subject to the ontology of subjectivity. The developed ontology of formation leads Deleuze's philosophy to radical forms of ontological relativism and empiricism. All this forces Deleuze to search for a method of cognition, through which the subject would be open to becoming. This method was intuition. Deleuze managed to show the duality of intuition, which, on the one hand, acts as a gnoseological act, and on the other, coincides with an ontological act that generates reality for the subject and highlights him in the flow of formation.

The method of this study combines comparative analysis and interpretation of Bergson and Deleuze's texts, as well as analysis of the concept of intuition presented in their works. On the basis of the study, a synthesis is undertaken, as a result of which intuition appears as part of the ontology of subjectivity.

The novelty of the study is to identify the development and impact of A. Bergson's philosophy on the formation of the problem of subjectivity in the framework of the dynamic ontology by Deleuze.

The article shows that Deleuze, based on the principles of distinction and transcendent empiricism, as well as on the interpretation of the concept of Bergson's intuition, introduces the principle of intuition as a method of cognition and a special ontological act into his own philosophy.

Ключевые слова: онтология, становление, субъект, субъективность, интуиция, интеллект, философия жизни, эмпиризм, Бергсон, Делёз.

Keywords: ontology, formation, subject, subjectivity, intuition, intellect, philosophy of life, empiricism, Bergson, Deleuze.

В попытке описать морфологию субъективности и ее онтологические основания, Жиль Делёз создает радикальный проект онтологии становления. Одним из принципов, характеризующим проект, выступает принцип онтологической нестабильности, повлекший за собой пересмотр устоявшихся в европейской философии традиции представлений о субъекте. Субъект более не мыслится в понятиях и представлениях классического подхода, где он мыслился как трансцендентальный субъект. Делез описывает субъект в рамках онтологии становления. Он открывает субъективность как процесс, лежащий за обозримым пределом субъекта, как уже проявленного и онтологически стабильного поля сознания. Особую роль на формирование онтологии становления и представлений о субъективности Делёза оказала философия Анри Бергсона, основное видение которой Делёз раскрывает в работе «Бергсонизм» [1]. Эта работа важна для библиографии Делеза, поскольку в ней он обнаруживает в Бергсоне не только соратника, развивающего идеи онтологической процессуальности, но, прежде всего то, что в работах Бергсона он находит философский метод, позволяющий описывать и исследовать «живую реальность» или «живой опыт». Этим методом стала интуиция, и именно ее необходимо рассматривать как метод, в котором нам открыто становление. Делёз переводит интуицию из гносеологической функции в онтологический акт, выступающий частью морфологии субъективности. В статье будет рассмотрен этот переход, который Делёз реализовал в интерпретации некоторых центральных положений философии Бергсона.

Небольшие по объему ранние историко-философские работы Делёза, посвященные Д. Юму, И. Канту, Спинозе и А. Бергсону заложили программу всей его онтологии. Данные работы необходимо рассматривать как код к его последующей философии. В них заложен метод прочтения, отмеченный исследователями Делёза. Так, А. В. Дьяков отмечает, что особенность метода Делёза состоит в умении прочесть автора таким образом, «чтобы он сказал нам нечто новое» [2]. Данная специфика проявляется в работе «Бергсонизм». Сам Делез считал эту работу образцом своего исследовательского метода [3, с. 17]. Некоторые исследователи видят в его работе «значительное развитие идей Бергсона» [4, с. 98].

Введенный Делёзом в работу «Эмпиризм и субъективность», трансцендентальный эмпиризм открывает возможность опыта реальности как становления, находящегося за границей феноменов, конструирующих опыт бытия субъектом. Методом схватывания или познания становления по Делёзу должна выступить интуиция. В более широком смысле, как отмечает И. Я. Свирский, обращение к творчеству Бергсона и его теории интуиции есть не что иное, как «поиск метода, позволяющего мыслить и жить в мире становления» [5, с. 465].

Интуиция, в философии Бергсона, представлена как единственная возможность познания жизни, поток становления или длительности. Подобное понимание интуиции характерно для интуитивизма, как направления в целом, которое возникло и формировалось в качестве реакции на позитивизм с его гиперболизированным рационализмом. У большинства интуитивистов,

включая Бергсона, интуиция выступает как форма непосредственного знания, поэтому Бертран Рассел назвал его учение «восстанием против разума» [6, с. 720]. И с этим высказыванием можно согласиться, поскольку учение Бергсона развивается в характерной для иррационалистов тенденции, связанной с отрицанием способностей разума и мышления, и замещением их иными формами познаниями, такими как чувство, инстинкт и интуиция.

В рамках собственной философии Бергсон преобразует интуицию в метод, на котором должна строиться философия. В своих работах он пытается уйти от гносеологической интерпретации интуиции, а также от ее формализации, и поэтому пытался рассматривать ее в онтологическом ракурсе. Идея Бергсона привлекала Делёза, он трансформирует гносеологический акт интуиции таким образом, чтобы тот совпал с онтологическим актом, порождающим действительность для субъекта и высвечивающий его самого в потоке становления.

Интуиция и интеллект лишь кажутся жестко противопоставленными Бергсоном, но речь идет о субординации методов познания явления жизни. Согласно Бергсону, интеллект должен уступить первенство в познании жизни и ее явлений, но это еще не дает выхода за рамки гносеологической интерпретации. Выход к представлению об интуиции, как онтологическом акте, становится возможным благодаря развитой им теории восприятия в «Опыте о непосредственных данных сознания», а также в психологической теории, выдвинутой в работе «Материя и память». В большей степени идея интуиции, как особого онтологического акта, была развернута Бергсоном в работе «Творческая эволюция», к которой обращается Делёз [7].

В этой работе Бергсон, через полемику с различными теориями эволюции, раскрывает собственные представления об эволюции. Саму же идею эволюции он рассматривает как одно из главных завоеваний человеческого мышления.

Эволюция раскрывается Бергсоном как длительность. Это одно из центральных понятий его философии. Длительность, согласно учению Бергсона, не выражима в логических понятиях, а, следовательно, не выражима самим разумом. Его место должно быть отдано интуиции как способности и форме деятельности, открывающей возможность непосредственного постижения истины, то есть без посредства разума и логических рассуждений.

Время выступает в учении Бергсона характеристикой жизни и ее эволюции, но это время особое, оно не совпадает с внешним или физическим временем, но не внутренним временем жизни, которое он выражает понятием длительности. Кроме того, длительность или внутреннее время в отношении субъекта вступает выражением его собственного существования, характеризующееся постоянной сменой ощущений, эмоций, впечатлений, формирующих подлинную реальность для субъекта, открывающуюся как поток переживаний, то есть всей совокупности душевных процессов. Именно эта реальность или длительность является предметом исследования Бергсона, отсюда следует, что

его представление о субъекте, может быть отнесено к экзистенциально-феноменологической концепции субъекта. Представления о субъекте Бергсона и концепция субъективности Делёза строятся им на основании оппозиции, распространенной европейской метафизике трансцендентальной концепции субъекта, основания которой были заложены в философии Рене Декарта.

Интеллект, как аналитическая способность, воспринимает реальность в дискретной форме. Именно дискретизация выступает источником заблуждений интеллекта, его бессилия восприятия реальности, как потока или тотального движения. Согласно Бергсону, только через интуицию доступен опыт восприятия реальности, как чистого потока, течения становления или «жизненного порыва».

Таким образом, интеллект или разум для Бергсона – это гносеологическая процедура, основой которой выступает процесс дискретизации реальности. Интуиция выступает онтологическим процессом, актом схватывания реальности, тканью, которую, по словам Бергсона, составляет длительность – чистое действие: «Не существует вещей: есть только действия» [7, с. 244]. Онтологическая сущность акта интуиции, по Бергсону, заключается не только в том, что он проявляет становление, но и в том, что это акт схватывания субъектом собственного становления как такового и обнаружение собственного присутствия в общем потоке становления как его части. Интуиция – есть такая онтологическая часть субъекта, которая позволяет не просто познать опыт становления, но и та часть, которая обеспечивает становление самого субъекта субъектом.

Несомненно, идея Бергсона об интуитивно познаваемой жизни и становления импонирует Делёзу, он не единожды отмечает это в работе «Бергсонизм» [1]. Оба философа усиливали критику сложившейся рационалистической традиции, основанной на бинарной оппозиции. Если Делёз осуществляет эту задачу за счет принципа трансцендентального эмпиризма, то Бергсон решал эту же задачу через обоснование доминирования неинтеллектуальной интуиции.

Опираясь на принципы различия и трансцендентального эмпиризма, Делёз на основе интерпретации учения Бергсона об интуиции, вводит в свою философию принцип доминирования интуиции как метода познания, в котором открывается не только становление, но и особый онтологический акт.

Делёз ставит две основные цели в своей работе: установление связи между указанными понятиями и представление их концептуального значения [1, с. 229]. Он отмечает, что интуиция у Бергсона – это метод, который благодаря присущей ей длительности определяет точность самой философии. Целью такого интуитивного метода является попытка реформировать философию в точную дисциплину.

По мнению Делёза, интуиция раскрывается «в качестве живого акта» в соответствии с тремя правилами. Первое правило заключается в постановке

и созидании проблем; второе – в обнаружении различий и третье правило – заключается в фиксации реального времени.

Согласно первому правилу, критерии истинности и ложности должны применяться не к решению проблемы, а к ней самой, поскольку подлинно интеллектуальная свобода состоит в возможности «конструировать проблемы» [Там же, с. 231]. Делёз в своей интерпретации опирается на различие Бергсоном понятий открытия и изобретения. Постановку проблемы необходимо рассматривать не как открытие, так как оно имеет дело с существующим, то есть с тем, что произошло или произойдет, а как изобретение, поскольку изобретение – это процесс надления бытием тем, что не существует и что могло бы не произойти. Соглашаясь с Бергсоном, Делёз уточняет, что при подобном подходе вся история человечества предстает как «история конструирования проблем» [Там же, с. 232]. Но, вместе с тем, процесс самого конструирования проблем должен также направляться определенного рода принципом, который был найден Бергсоном, когда он, по мнению Делеза, предпринял попытку дефиниции «ложной проблемы», а также выделил причины ее возникновения.

Типология «ложных проблем» включает проблемы: «несуществующие» и «плохо поставленные» [Там же, с. 233].

К «несуществующим проблемам» Бергсоном отнесены проблемы небытия и беспорядка, а к проблемам «плохо поставленным» отнесены проблемы свободы и интенсивности. Первые проблемы возникают в результате ошибки в восприятии степеней или ошибки в последовательности, например, принятие большего за меньшее или утверждения существования небытия бытию. Делёз интерпретирует эти проблемы как критику Бергсоном различных форм негации, выступающих источником ложных проблем. Для Делёза эти проблемы отражают ошибочное тяготение философии мыслить степенями, дихотомиями и бинарными оппозициями, ставшими основанием классической метафизики.

«Плохо поставленные» проблемы – это игнорирование различий между порядками, «между [видами] бытия, между [типами] существования» [Там же, с. 235 – 236]. В этом игнорировании, по мнению Делеза, скрывается не только главная ошибка мышления, но и метафизики в целом.

Таким образом, говоря о «ложных проблемах» как об ошибках, Делёз указывает на причины, которые кроются в мышлении и интеллекте, создающие иллюзии неотделимые от нашего опыта. Делёз подчёркивает, что Бергсон фактически опирается на Канта, показавшего, что разум создает иллюзии. Согласно Делезу, единственным способом, которым возможно ограничить влияние иллюзий, является противопоставление ему иной интеллектуальной тенденции или иного типа мышления, основанием которого выступает интуиция. Интуиция у Бергсона и Делёза выступает в виде способности разграничения между различными типами проблем.

Второе правило заключается в борьбе с иллюзиями, посредством постоянного воспроизведения различий по природе. Согласно Бергсону, интуиция разделяет композиты на элементы различные по природе. В этом смысле Бергсону интересен не столько мир вещей и не опыт внешнего мира субъекта, открывающийся ему в композитах, сколько условия опыта. В результате процесса репрезентации, субъект теряет возможность различения качественных и количественных тенденций. Интуиция в виде метода служит выявлению и утверждению различий по природе. Делёз отмечает, что интуиция проявляет условия опыта. Бергсон, как он полагает, обращается к источнику опыта, лежащему в преддверии субъекта. Именно это проявление опыта, вскрытое интуицией, является онтологическим моментом перехода от субъективности к субъекту. Интуиция предоставляет опыт доступа «к нечеловеческому и сверхчеловеческому» [Там же, с. 243]. Философия, по мнению Делеза, предстает постоянной практикой обращения к данному источнику нашего опыта. Делёз дает важное уточнение, согласно которому за обозначенным пределом находится не теоретическое, а действительное, живое восприятие.

Дополнительным правилом выступает принцип реальности, выступающей центром пересечения как внешнего, так и внутреннего опыта. Последнее правило, по словам Делеза, утверждает необходимость «ставить и решать проблемы в зависимости от времени, а не от пространства» [Там же, с. 245 – 246]. Интуиция предполагает длительность и реализуется как мышление в «терминах длительности». Длительность выступает «средой для различий по природе», а пространство как среда «совокупность различий в степени» [Там же, с. 246 – 247].

Для обоих философов длительность не выступает исключительно в роли психологического опыта, а представляет собой изменчивую сущность вещей, а это открывает «тему сложной онтологии» [Там же, с. 249]. Интуиция, по Делезу, предполагает длительность, но является не ей, а особым онтологическим действием, «посредством которого мы возникаем из нашей собственной длительности, посредством которого мы используем нашу собственную длительность» [Там же, с. 247]. Таким образом, можно говорить о том, что у Делеза, как и у Бергсона, субъект предстает, как «пространственная модальность времени» [8, с. 713]. Длительность, взятая вне интуиции, согласно Делёзу, будет лишь психологическим опытом, но интуиция, раскрывающаяся длительности асинхронно, не реализует «программу, соответствующую ранее изложенным правилам: [не могла бы] задавать истинные проблемы или подлинные различия по природе...» [1, с. 248].

Рассмотренные правила интуиции, по Делезу, формируют из нее метод проблематизации, дифференциации и темпорализации, однако она не выполняет исключительно гносеологическую функцию познания становления или выделения типов проблем. Согласно идеям Делёза и Бергсона, интуиция

выступает как определенная форма познания с одной стороны, но в то же самое время, она выполняет и онтологическую функцию, как акт отрывающий субъекту реальность становления, а также высвечивающего его собственную субъективность. Поэтому интуиция – это и способ познания, и одна из составных частей субъективности, как онтологический акт утверждения субъективности. Следует отметить, что интуиция не останется пределом онтологического основания субъективности, поскольку в своих последующих работах Делёз, в рамках исследования морфологии субъективности, попытается поднять проблему поиска нечеловеческих оснований субъективности, что будет раскрыто им в концепте «становления зверем», а также в представлении о витализме и мортализме, выступающими основаниями данного концепта [9]. Обращение к различным формам субъективации, таким как становление зверем, становление молекулой или интенсивностью, станет в последующих работах «отличительной особенностью делезианской мысли: становление животным, становление женщиной, становление миром, становление ребенком, всегда становление другим, всегда граничит с элементом меньшинства» [10]. Таким образом, представления Делёза о субъективности, развиваются в рамках его динамической онтологии. Теория интуиции Бергсона для Делёза становится одной из частей его собственной теории субъективности.

Список литературы

1. Делёз Ж. Бергсонизм / Эмпиризм и субъективность: опыт о человеческой природе по Юму. Критическая философия Канта: учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза. М.: Пер Сэ, 2001. – 480с.
2. Дьяков А. В. Жиль Делёз и история философии: новые пространства // Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета. 2015. № 3 (35) URL: <http://scientific-notes.ru/pdf/040-002.pdf> (дата обращения: 28.05.2018)
3. Делёз Ж. Переговоры. 1972–1990. СПб.: Наука, 2004. – 234 с.
4. Монтебелло П. Бергсон и Делёз, контр-феноменология // Логос. 2009. № 3 (71). С. 98–106.
5. Свирский Я. И. Эмпиризм и субъективность: опыт о человеческой природе по Юму. Критическая философия Канта: учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза. М.: Пер Сэ, 2001. – 480 с.
6. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней. М.: Академический Проект, 2000. – 768 с.
7. Бергсон А. Творческая эволюция. М.: ТЕРРА-Книжный клуб; КАНОН-пресс-Ц, 2001. — 384 с.
8. Комаров. С. В. Метафизика и феноменология субъективности: Исторические пролегомены к фундаментальной онтологии сознания. СПб.: Алетейя, 2007. – 736 с.
9. Чегодаев А. А. Онтология субъективности Жюль Делёза: витализм и мортализм // Вестник ПНИПУ. Культура. История. Философия. Право. 2018. № 1. С. 19–24. DOI: 10.15593/perm.kipf/2018.1.03
10. Semetsky I. The problematics of human subjectivity: Gilles Deleuze and the Deweyan legacy // Studies in Philosophy and Education. 2003. Vol. 22. No. 3. P. 211–225. URL: <https://www.academia.edu/442948/> (accessed 29 May 2017).

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

AGE DYNAMICS OF METHODS FOR SOLVING PROBLEMS IN PRIMARY SCHOOL

Zak A.

Leading Researcher,

Psychological Institute RAE, Moscow, Russia

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-57-62](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-57-62)

Abstract

The article examines the problem of age dynamics in the elementary school of a generalized way of solving problems. Two classes of students at the end of the second, third and fourth years of study in a group experiment solve spatial combinatorial problems in a visual-figurative form. It was shown that from the second grade to the fourth, the number of students who are able to solve search problems in a general, theoretical way increases significantly, and the number of students who are able to solve such problems in a particular, empirical way decreases less significantly.

Keywords: spatial-combinatorial problems, general and particular ways of solving problems, second graders, third graders, fourth graders.

1. Introduction

The new federal Standard for primary general education contains requirements for metasubject results of mastering the basic educational program of primary school [7]. At the same time, it is indicated that these metasubject results of mastering the basic educational program of primary general education should reflect the development of more complex types of cognitive actions by children than in preschool childhood, in particular, the formation of ways of solving problems of a creative and exploratory nature in younger schoolchildren. An insufficient level of formation of these methods will create serious difficulties for students in the future in assimilating knowledge and skills related to the content of the curriculum of the middle and senior classes of the school.

The purpose of our research was to characterize the ways of solving search problems by primary schoolchildren. In particular, it was necessary to establish how many children in the primary grades of the school solve problems in a generalized way. It was assumed, based on the data of previous studies [4], that the indicators characterizing the number of children solving problems in a generalized way in the fourth and second grades differ statistically significantly.

When developing a research methodology to determine the features of methods for solving search problems, we relied on those proposed by SL Rubinstein [6] and developed in detail by VV Davydov [1] and his followers [2], [3], [4] provisions on two approaches to understanding the conditions of problems and, accordingly, on two types of thinking in solving problems - theoretical and empirical. These types of thinking are realized in two different ways of solving problems - general (generalized), meaningful, theoretical and particular (non-generalized), formal, empirical.

According to the noted provisions, with one approach, essential and insignificant relations in the conditions of the problem do not differ, the solution is not entirely planned and is carried out by trial and error, a successful solution is either not realized at all, or only a specific composition of operations is realized in it. This approach is called empirical.

With another approach, essential relationships in the conditions of the problem are isolated, the solution is planned as a whole and carried out without trial and error, in a successful solution not only specific operations are recognized, but also its connection with essential relationships. This approach is called theoretical.

The first approach is used by children as early as preschool age. At the same time, the solution of the problem does not have an independent cognitive, theoretical part and is reduced mainly to practical actions. The second approach is mastered already in elementary school - on the material of typical assignments in mathematics and grammar. In this case, the solution to the problem includes a theoretical part (when the content of the problem is investigated with the help of special cognitive actions) and a practical part (when a specific result is actually achieved).

According to VV Davydov's research [1], the development of thinking in primary school age consists in changing the approach to solving problems: from solving problems in a non-generalized way, - empirically, children move to solving them in a generalized way, - theoretically. At the same time, the theoretical approach to solving problems (as a manifestation of theoretical, research thinking) includes the following basic cognitive actions. First, a meaningful analysis associated with the study of the conditions of problems, associated with the allocation of essential relationships in them. Secondly, meaningful reflection associated with the child's awareness of the method of action to solve the problem as associated with essential relationships. Third, meaningful planning associated with mental experimentation to develop a holistic program for performing the necessary practical actions to solve the problem.

The noted cognitive actions are interrelated, but the leading action, which determines the approach to solving the problem as a theoretical one, is a meaningful analysis as revealing essential relationships, in connection with which the solution method is realized and generalized, and based on which a holistic program of practical actions is developed. (for more details on cognitive actions that make up a theoretical approach to solving problems, see our papers [3], [4]).

2. Materials and methods

2.1. "Game of Five" methodology

The well-known puzzle "Game of fifteen", which has undergone a certain modification, served as the initial model for the development of the methodology. This modification consisted in the fact that instead of fifteen pieces moving around a sixteen-square playing field, only five pieces were used that moved around a six-square playing field. As in the original "Game of

Fifteen" puzzle, our modification of this game had one free square and pieces that moved across the playing field (to an empty space) in any direction by the rook move, that is, horizontally and vertically.

So, in order to transform the original order of the pieces into the required order in six moves, you need to move the following pieces in sequence to the free space: 1, 2, 3, 5, 4 and 1 (see Fig. 1).

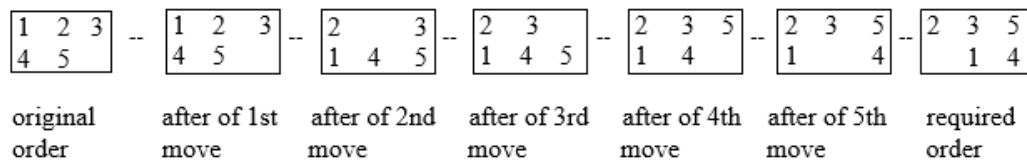

Fig 1. Solving the problem "Game of five" in six moves

An important feature of the "Game of Five" is the ability to develop equivalent problem situations on its basis. In this case, with different numbering of the tokens, the problems have the same number of moves and

an identical route of movement of the tokens in the process of converting the initial situation into the required one. For example, problem 1 is equivalent to problem 2 (both problems are solved in six steps).

Fig. 2. Equivalent problems

2.2. Preliminary experiments

In preliminary experiments, junior schoolchildren (grade 3) solved the problems of the "Game of Five" individually. Each child solved 8 eight-way equivalent problems in a visual-effective plan, that is, he moved cardboard chips by hand on a wooden board on which a six-cell field was marked. The optimal number of moves was not communicated to the children. This made it possible to establish on which problem the child can find the principle of solving all equivalent problems, i.e., the optimal (shortest) route for all problems to move the pieces in order to transform the initial situation into the required one in eight moves.

At the same time, it was believed that the method of solving problems would be general, meaningful if the child found this principle (that is, the shortest route) quickly, after solving one or two problems. If the child found the optimal route after a series of unsuccessful attempts, that is, only after solving five to six problems and for more than eight, the number of moves, then this method of solution was qualified as a private, formal, empirical, since it was found only after a lot of trial and error.

Thus, in these experiments, the result of solving the problem is not related to the method of obtaining it: the correct solution (obtaining the required position of the chips) can be provided by moving the chips both along the shortest route and in more than required number of moves.

2.3. Types of problems of the "Game of five" methodology

In our main experiments, an attempt was made to relate these points. For this purpose, it was necessary to build such a methodology (based on the material of the "game of five") so that the correct solution of the problem, ie, obtaining the required arrangement of chips, presupposes a theoretical solution to the problem, manifested in the abstraction of the essential relationship in the conditions of the problem.

And vice versa, an incorrect solution to the problem should indicate an empirical solution, i.e., the absence of significant dependencies in the condition of the problem, as a result of which the problem is solved in more than eight number of moves.

In addition, it was required to modify the version of the "Game of Five" methodology used in the preliminary experiments into a version that could correspond to the conditions of group work in the classroom.

In this case, the child solves problems not in a visual-effective form, as in an individual experiment, but mentally, in a visual-figurative form. This means that the solution to the problem is carried out not by moving the piece by hand across the playing field, but by mentally moving the number to a free cell of the playing field.

For the convenience of positioning on a sheet of paper, the playing fields were deployed along the length of the sheet (vertically) - see Fig. 3.

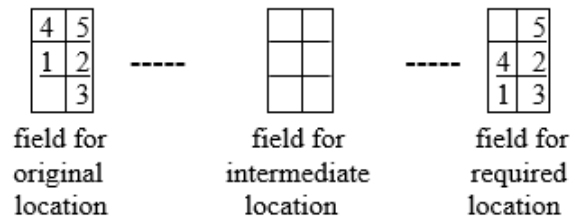

Fig. 3. Playing fields in vertical orientation

With this orientation of the playing fields on the sheet, two numbers could be moved one time either up or down (as in this example, numbers 1 and 4). After mentally moving the number, the resulting arrangement is recorded in the spaces specially left for this, not filled with numbers, on an intermediate playing field located between the initial (initial) and final (required) arrangement of numbers.

When developing the methodology on the material of the "Games of Five", it was taken into account that there are two types of routes for the movement of chips on the playing field: movement along the "big circle" and along the "small circle". In the first case, the pieces move along six squares of the field, so that the direction of movement sometimes changes after two moves (see Fig. 4).

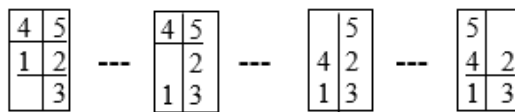

Fig. 4. Moving chips in a "big circle"

In the given example, it can be seen that the numbers 2 and 3 remain in their places in all three moves, while the numbers 1, 4 and 5 move alternately to a free cell.

In the second case, the pieces move only along four (adjacent) squares, so that the direction of movement of the pieces changes after each move (Fig. 5).

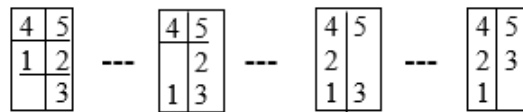

Fig. 5. Moving chips in a "small circle"

In the given example, you can see that the numbers 4 and 5 all three moves remain in their places, and the numbers 1, 2, 3 move one after the other.

2.4. Characteristics of the diagnostic lesson

These features of the routes of movement of chips in the problems of the "game of five" were used in our methodology (see Form).

The diagnostic lesson was carried out as follows. First, the organizer of the lesson (psychologist or teacher) depicts the condition of the problem on the blackboard (Fig. 6):

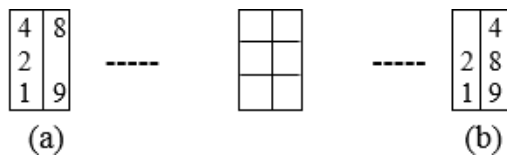

Fig. 6: First task on the chalkboard

Children are told: "The left position of the numbers (a) is the initial, and the right (b) is the final, required. It must be obtained in two steps. One action is to mentally move any number to an empty space up, down or to the side.

it should not be at the top, but in the middle. Let's write down the result of this mental action like this,"- the teacher writes down the number 8 in the middle of the playing field, and the remaining numbers - 4, 1, 2 and 9 - are rewritten in the same places (Fig. 7).

In this task, you need to do two such mental actions. First, mentally move down the number 8, because

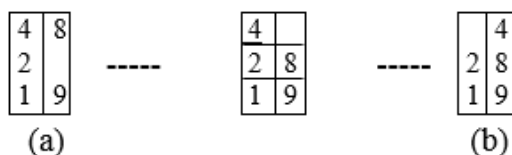

Fig. 7. Solving the first problem on the chalkboard

“With the second mental action we move the number 4 to the side. There is no need to record the result of this move, because it is already in the problem statement. This is how the solution of tasks for moving numbers in two steps is recorded. ”

The organizer of the lesson depicts the conditions of the second task, where the required location must be obtained from the initial one in three steps:

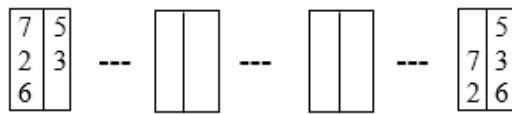

Fig. 8. Second task on the chalkboard

The solution to this problem is collectively considered and the organizer writes down the results of the first and second actions on the board, since the result of

the third action has already been given in the required location:

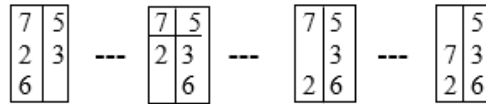

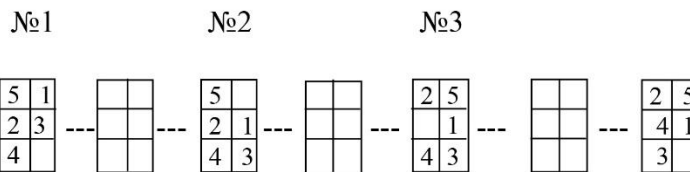
Fig. 9. Solving the second problem on the chalkboard

At the same time, the organizer of the lesson specifically draws the attention of children to the fact that in one action only one number changes the place, and the rest are rewritten without changes.

After that, forms with three training (№№1,2,3) and eight main tasks (№№4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11) are distributed, - Fig.10.

FORM

Training problems

Main problems

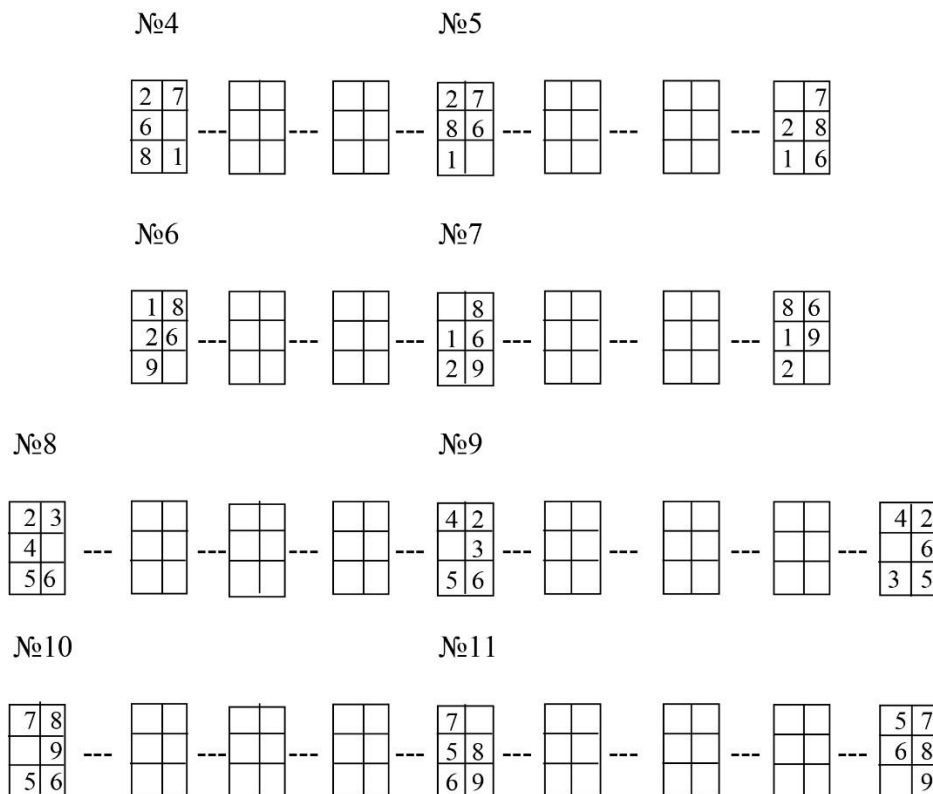

Figure 10. Form with tasks

Children are invited to write their names at the top of the form and then the necessary explanations are given: "Look at the sheet. First (above) the conditions of three training problems are drawn: they are solved in two steps.

Further, the conditions of the main tasks 4, 5, 6 and 7 are drawn, they need to be solved in three steps. Then you need to solve basic problems 8, 9, 10 and 11, where you need to find four actions.

Solve your training tasks now. Write down the solution the way we did it on the board - put the numbers on the empty spaces. Remember that only one number moves mentally at a time. "

Walking through the class, the organizer of the lesson checks the solution of the training problems and helps the children correct mistakes in movements if they copy two numbers at once to free spaces, and not one. After checking the training tasks, the children are asked to solve the basic tasks.

The noted features of the routes of movement of chips in the problems of the "Game of Five" were used in our method in the following way. Thus, the three-way problem (No. 4 and 5) was solved on the basis of moving the numbers along the "small circle", and problems No. 6 and No. 7 - on the basis of moving along the

"big circle"; four-way problems No. 8 and No. 9 were solved by moving the numbers along the "small circle", and problems No. 10 and No. 11 - along the "big circle". Problems Nos. 1, 2 and 3 were two-way.

Thus, the correct solution of all problems presupposes a theoretical way of this solution for the following reasons:

- 1) the minimum number of moves is regulated;
- 2) when solving problems, it is forbidden to use drafts and correct written numbers;
- 3) only two tasks are built for each of the two types of route, which allows the child to discover the optimal route and carry out its transfer;
- 4) the types of route that underlie the solution of problems are constantly changing, every two tasks in order to exclude a random correct solution of problems and to ensure, in turn, their conscious solution, the necessary moment of which is the child's turning to his own way of action, i.e. that is, reflection.

3. Results

A total of 145 junior schoolchildren participated in the group survey according to this method at the end of the school year: 48 second graders, 46 third graders, 51 fourth graders. The data obtained in the survey are presented in the table.

Table

Number of children in 2nd, 3rd and 4th grades, solved problems 1 - 11, 1 - 7 and 1 - 3 (in %)

Classes	Problems		
	1 - 11	1 - 7	1 - 3
2 nd grade	31,2*	52,1	16,7
3 rd grade класс	43,5	45,6	10,9
4 th grade grade	52,9*	43,1	4,0

Note: * $p < 0.05$.

The data presented in the table reflect the peculiarities of the distribution in the second, third and fourth grades of children who solved the problems of the "Game of five" methodology in a general way (that is, correctly solved problems 1 - 11), in a particular way (that is, correctly solved only tasks 1 - 7) and did not cope with any of the main tasks (ie, who correctly solved only training tasks: 1-3).

Thus, the analysis of the data presented in the table shows that with age (from the second grade to the fourth grade), the number of students who solved problems in a general way increases and the number of students who solved problems in a private way and did not solve any of the main problems decreases.

4. Conclusion

So, the study made it possible to reveal the characteristics of ways of solving search problems by primary schoolchildren, in particular, the tasks of the "Game of five" methodology. It was shown how many children solving problems in generalized and non-generalized (private) ways (as well as how many children study in the second, third and fourth grades of primary school. It was also established how many children did not cope with the main tasks of the methodology "Game five" And, thus, did not have the opportunity to implement this or that way of solving problems.

Thus, the data obtained in the experimental study made it possible to characterize the age dynamics of mastering the generalized method of solving search

problems by primary school students and, consequently, the stages of the transition of children from solving problems by an empirical method to solving them by a theoretical method. It was shown that the majority of children begin to solve problems in a theoretical way after studying in the second, third and fourth grades of primary school. It is important to note that the data obtained reflect the distribution of the generalized method under certain experimental conditions: a group solution of the problem of the "Game of five" methodology was organized in a visual-figurative form.

In general, the results achieved in the study contain information that is important for developmental and educational psychology, since they expand the understanding of the peculiarities of the mental activity of younger schoolchildren.

A number of studies are planned in the future. In some works, we intend to organize an individual solution of problems of the "Game of Five" methodology in a substantive-effective form in the first, second, third and fourth grades of primary school. In other works, it is planned to organize a group solution of plot-logical problems. These works are necessary, since they will make it possible to clarify the distribution of the theoretical and empirical methods of solving problems for each year of schooling in primary school.

The purpose of future research will be to study ways of solving search problems of a different kind by younger schoolchildren, in comparison with this study,

in particular, the study of the features of ways of solving search tasks by younger schoolchildren in a substantively-effective form is of serious scientific interest.

References

1. Davydov V.V. Lectures on general psychology. M.: Academy, 2008. 384 p. [in Russian].
2. Goncharov V.S. The psychology of cognitive development design. Kurgan: Publishing house KGU, 2005. 264 p. [in Russian].
3. Zak A.Z. The thinking of younger school students. St. Petersburg: Sodeystviye, 2004. 828 p. [in Russian].
4. Zak A.Z. Diagnostics of differences in the thinking of primary schoolchildren. Moscow: Genesis, 2007. 159 p. [in Russian].
5. Maksimov L.K. Formation of mathematical thinking in younger schoolchildren. M.: MOPU, 1987. 198p. [in Russian].
6. Rubinstein, S. L. Fundamentals of General Psychology. St. Petersburg: Peter, 2015. 705 p. [in Russian].
7. Federal state educational standard of primary general education. 2nd ed. Moscow: Prosvechenie, 2011. 41 p. [in Russian].

ADOPTION OF REGULATIONS DEPENDING ON THE RESOURCE CHARACTERISTICS OF MODERN YOUTH

Akimova M.

*Russian State University for the Humanities, Professor, Doctor of Psychology
Persiyantseva S.*

*Russian State University for the Humanities; Associate Professor;
Psychological Institute of Russian Academy of Education*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-70-3-62-64](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-70-3-62-64)

Abstract

The article analyzes the normative approach. The issue of regional and educational differences in the adoption of standards is considered. Revealed the relationship between morality and the adoption of civic standards, civic values. The paper proposes methods of normative acceptance for assessing moral traits. To assess the basic life principles that guide modern youth. The set of rights and freedoms is considered as key civic values. Human equality before the law. Recognition of the value of human life, respect for national traditions and for the norms and rules of modern democracy. Truthfulness, patriotism, tolerance, justice, solidarity in a multinational country. The adoption of civic standards and civic values contributes to the well-being and prosperity of Russia, proceeding from responsibility for their country and realizing that they are part of the world community.

Keywords: moral traits, civic values, standards, socio-cultural environment.

A normative approach to the study of personality is developed in psychology as a concept of socialization - the unity of social adaptation and individualization. Group differences in attitude to standards reflect the heterogeneity of socialization conditions - 1) external sociocultural; 2) internal, ensuring the manifestation of personal selectivity, activity in the process of mastering group norms [1].

The adoption of standards is mediated by the experience of social interaction, regulatory acceptance. Normative acceptance determines the act of building the individuality of his mental appearance. Normative acceptance is often considered as a way of individual existence of a norm in the form of personality traits [3].

Three factors act in the process of human development: heredity, education, environment. We do not consider heredity in this article.

The educational system of the state is a powerful system of socialization of young people, which forms the intellectual, cultural and spiritual state of society. Thanks to the standardization of training programs, the national policy of the state is being built, leading to an assessment of the quality of life of its citizens. Educational, educational, professional institutions in the modern world have become centers for the transfer of accumulated knowledge, teaching methods. It is necessary

to systematically monitor the educational process, program and methodological material in order to timely make adjustments to it, "responding" to the "requests and requirements" of modern youth [4].

The student is at the epicenter of the organization of the process and activity, the personality of a person and his self-realization, the manifestation of his abilities. The formation and realization of personal potential as a person is possible only in the conditions of the development of a coordinated unity of his intellectual, spiritual, moral, aesthetic and physical sides. Humanization of educational processes maximally contributes to the development of individual human abilities.

The environment is essential to the formation of personality. The normative concept considers standards as given requirements of the social environment. Many common cultural traits serve the purpose of adapting an individual to his social community. This environment defines the desirable, favored, and useful traits. The higher the level of acceptance by a person of the approved traits, norms, rules of a given community, the more effective its adaptation in society will be.

These features include national character traits, national mentality, value structure, specificity of the motivational sphere, worldview, self-awareness, the nature of adaptation mechanisms, and much more.

In the psyche of each person, the standards of their socio-cultural communities are presented to the extent that depends on his attitude towards them. Standards are assimilated under the influence of the environment and the individual forms an attitude towards them. This attitude depends on society and on the personal experience of the individual.

Depending on the socio-cultural conditions and the requirements of society for the individual, individuals assess the importance of the same personality traits in different ways. For example, in collectivist societies, the ability to fit into a group and conformity are considered the greatest personal values. In individualistic communities, the greatest personal value is autonomy, the development of one's abilities, and self-realization.

The normative approach to personality diagnostics was primarily implemented in relation to the moral sphere. The function of morality is to regulate the individual behavior of people in accordance with the norms and principles of the group into which the individual is included. These norms and principles reflect collective assessments, consolidate standards of behavior that meet the interests of the community.

Ideas about morality (moral standards) are determined by social belonging and often depend on subjective judgments about good and evil. The development of morality is characterized by the growth of humanity in relations between people, the deepening of the concept of "justice".

Based on a normative approach to diagnostics, we conducted a study to identify the characteristics of personal development and its variability among students studying in different regional educational environments. The following hypothesis was subject to empirical testing: the levels of acceptance of standards in a modern personality, their ratio and measure of manifestation will differ depending on the resource characteristics of educational-age and regional groups, which will be reflected in the differing content and structure of normative acceptance of individual and group variants of personal development.

The study involved 257 people aged 18 to 21 years, studying in different levels of urbanization and socio-cultural characteristics of regional educational environments (Moscow, Russian State University for the Humanities - RGGU; Moscow Region, Orekhovo-Zuevo, Moscow State Regional Humanitarian University - MGOGU; Kaluga, Kaluga State University named after K. E. Tsiolkovsky (KSU). To study the adoption of moral standards, the following methods were used: Questionnaire of trusting relations, Questionnaire of legitimizing dishonesty, Questionnaire of solidarity. To study the attitude to the norms of civil society and active citizenship, the projective method "Civic Identity" was used [2].

Civic identity is the subject's awareness of himself as belonging to a particular social community. Civil identity in the work is considered as a feeling of belonging to a community of citizens connected not so much with specific state, how much with the appropriation of the values of civil society in its supranational understanding. Values included into the structure of civic identity, turn out to be human rights (including to a fair

trial and fair elections), equality and respect for the rights of the majority and the minority, internal freedom and personal dignity, recognition values of human life, respect rights and legality and much more. Assignment these key humanistic values civil society and awareness of the importance of group unification, on their basis, forms civic identity as the severity of the individual's traits of a citizen. In the Russian Federation, which has united representatives of different religions, nationalities, ethnic groups, the task of finding norms, rules, values is aimed at ensuring consolidation of people. Increasing the number individuals with a pronounced civil identity helps to ensure stability and security, effective development of the country. Civil identity manifests itself in the consciousness and responsibility of the individual, in her active life position, in participation in the life of society.

Formation of civic identity as the appropriation of the values of civil society is a complex process, associated with moral and ethical development and personal maturation, requiring, in the conditions of the transitivity of society, the ability to its deep analysis and search for hidden connections, generalization of information from various sources, intellectual initiative and intellectual criticality.

Civic values are interconnected with moral traits: justice, honesty, trust, solidarity. It is in the conditions of solidarity that people find real support, understanding, sympathy and justice, since there are no polar differences in it. The value of civil society is justice, society's orientation towards equality. For the implementation of justice, it is necessary to take into account the totality of the interests of people and the value orientations of a particular community. The more expanded this community, the more difficult the task of reconciliation the real interests of the people of this community [6].

To study trust as a moral personality trait, the Trust Relationship Questionnaire was used. The questionnaire has scales: 1) positive ideas about different people; 2) the benefits of a trusting relationship; 3) positive ideas about state and public institutions; 4) ideas about the importance of their personality, self-acceptance; 5) the idea of caution as a consequence of human variability. Dishonesty Legitimization Questionnaire so named because it reveals the admissibility of violating one of the most important moral requirements for human communication. Honesty as the opposite of dishonesty is one of the few moral qualities that young people use in describing themselves and those around them. Manifestations of honesty strongly depend on the situation, on the circumstances in which the person is. There are situations in which most people consider it moral to lie ("lie to save"). For example, so as not to cause mass panic, this will entail many casualties or unpleasant consequences. There are situations when manifestations of honesty are entirely determined by the level of morality, and deceit in this case depends on the level of moral responsibility of the individual. The Questionnaire includes five scales: attitudes towards deception, hypocrisy, treachery, deceit and theft.

The Solidarity questionnaire measures personality traits: love for loved ones, attitude towards social

groups, the people in general, and the country. Solidarity is viewed as an objective process, given by social facts. People strive for unification, rallying to achieve common goals, regardless of ethnicity, religious confessions and belonging to public communities. The questionnaire consists of three scales: love for loved ones; patriotism; citizenship. The scale of "love for loved ones" consists of statements reflecting the measure of affection, interest, love, responsiveness towards relatives and friends. The second scale diagnoses the level of patriotism (love and affection for one's country), identification with it, and a trusting attitude towards compatriots. The third scale measures civic position, civic responsibility, the individual's desire to participate in public life.

In the projective methodology, Civic Identity, the stimuli are 27 drawings depicting everyday situations. The interpretation of the figures allows to assess the acceptance / rejection of the values of civil society. In the foreground of each picture, two characters are drawn, one of whom utters words that comment on the situations depicted. With another character, the subject must identify himself and respond to the words of the interlocutor. For each answer, you can get from (- 2) to 2 points, depending on the activity of the position held, its moral and legal or pragmatic, positive or negative assessment. The tasks of the methodology are distributed on 7 scales - assessment of civic values:

- 1) attitude to the rights of ethnic minorities;
- 2) the rights of sexual minorities;
- 3) political rights;
- 4) liberal values;
- 5) the rights of the disadvantaged (mercy);
- 6) the rights of persons with disabilities;
- 7) attitude towards Russia.

To reconstruct the structure of normative acceptance in different socio-cultural regional environments, factor analysis was applied. Factorization was carried out by the method of principal components followed by rotation by the "Varimax" method.

Factorization data were obtained on the basis of a two-factor solution. Analysis of these data showed the following. If the developing personality of Moscow students is based on moral standards (trust, honesty, solidarity) civic value standards and practices (all their values are included in one factor), then for students living and studying in Kaluga and Orekhovo-Zuev, the standards of the civil sphere, although they are appropriated to one degree or another by the individual, but are not regulated by moral guidelines (they are included in different factors). We believe that students from provincial universities view citizenship as an abstractly functioning social ideology, but not as a personally accepted significant characteristic of the worldview and personal practice mediated by morality.

It is necessary to increase the level of influence of young people in social and civil life. Involve them widely in public and civil affairs. Help them find legal solutions to their activities in political decision-making processes through various institutions. Accept international law national legislation in this regard [5].

In the Federal Law of the Russian Federation No. 489-FZ of December 30, 2020 "On youth policy in the Russian Federation", youth policy is considered as a set of measures aimed at creating conditions for the development of young people and their self-realization in various spheres of life. Self-realization is the application by young people of their abilities, knowledge, abilities, skills, competencies and experience in order to meet their needs for professional, social and personal development. In the text of the Federal Law, such directions for the implementation of youth policy are indicated as education of citizenship; ensuring interethnic (interethnic) and interfaith harmony among the youth; support for youth initiatives; promoting the participation of young people in volunteer (volunteer) activities; support of activities aimed at strengthening civic identity and spiritual and moral values of modern youth.

References

1. Akimova M.K., Gorbacheva E.I., Kozlova V.T. (2012) The normative concept of personality diagnostics. To the 100th anniversary of the Psychological Institute. Age of Psychology 1912-2012. Moscow, St. Petersburg: Nestor-History. P. 630-654.
2. Akimova M.K., Gorbacheva E.I., Rozhkova A.V., Sysoeva T.A., Yaroshevskaya S.V. (2016) Relationship of civic identity with the sociocultural resource of the environment and mental development. Questions of psychology. Vol. 6. P. 76-85.
3. Akimova M.K., Persiyantseva S.V. (2019) Normativeness in the modern conditions of the development of society. Psychological problems of the meaning of life and acme: materials of the XXIV International Symposium dedicated to the 95th anniversary of the birth of V.E. Chudnovsky. Moscow: Psychological Institute of RAE. P. 84-87.
4. Popovich A., Kolomyichuk T., Marshev K. (2020) Modern human, problems of development, education and socialization in the society. Sciences of Europe. Vol. 47. P. 53-59.
5. Safarov M.M. (2021) Analysis of research on the dynamics of transformation in the socio-political consciousness of young people. East European Scientific Journal. Vol. 4-5 (68). P. 11-13.
6. Schreider V.F. (2006) Civil values (essence and process of formation). Omsk University Bulletin. Vol. 3. P. 73-78.

VOL 3, No 70 (70) (2021)

The scientific heritage

(Budapest, Hungary)

The journal is registered and published in Hungary.

The journal publishes scientific studies, reports and reports about achievements in different scientific fields.

Journal is published in English, Hungarian, Polish, Russian, Ukrainian, German and French.

Articles are accepted each month.

Frequency: 24 issues per year.

Format - A4

ISSN 9215 — 0365

All articles are reviewed

Free access to the electronic version of journal

Edition of journal does not carry responsibility for the materials published in a journal.

Sending the article to the editorial the author confirms it's uniqueness and takes full responsibility for possible consequences for breaking copyright laws

Chief editor: Biro Krisztian

Managing editor: Khavash Bernat

- Gridchina Olga - Ph.D., Head of the Department of Industrial Management and Logistics (Moscow, Russian Federation)
- Singula Aleksandra - Professor, Department of Organization and Management at the University of Zagreb (Zagreb, Croatia)
- Bogdanov Dmitrij - Ph.D., candidate of pedagogical sciences, managing the laboratory (Kiev, Ukraine)
- Chukurov Valeriy - Doctor of Biological Sciences, Head of the Department of Biochemistry of the Faculty of Physics, Mathematics and Natural Sciences (Minsk, Republic of Belarus)
- Torok Dezso - Doctor of Chemistry, professor, Head of the Department of Organic Chemistry (Budapest, Hungary)
- Filipiak Pawel - doctor of political sciences, pro-rector on a management by a property complex and to the public relations (Gdansk, Poland)
- Flater Karl - Doctor of legal sciences, managing the department of theory and history of the state and legal (Koln, Germany)
- Yakushev Vasilij - Candidate of engineering sciences, associate professor of department of higher mathematics (Moscow, Russian Federation)
- Bence Orban - Doctor of sociological sciences, professor of department of philosophy of religion and religious studies (Miskolc, Hungary)
- Feld Ella - Doctor of historical sciences, managing the department of historical informatics, scientific leader of Center of economic history historical faculty (Dresden, Germany)
- Owczarek Zbigniew - Doctor of philological sciences (Warsaw, Poland)
- Shashkov Oleg - Candidate of economic sciences, associate professor of department (St. Petersburg, Russian Federation)
- Gál Jenő - MD, assistant professor of history of medicine and the social sciences and humanities (Budapest, Hungary)
- Borbély Kinga - Ph.D, Professor, Department of Philosophy and History (Kosice, Slovakia)
- Eberhardt Mona - Doctor of Psychology, Professor, Chair of General Psychology and Pedagogy (Munich, Germany)
- Kramarchuk Vyacheslav - Doctor of Pharmacy, Department of Clinical Pharmacy and Clinical Pharmacology (Vinnytsia, Ukraine)

«The scientific heritage»

Editorial board address: Budapest, Kossuth Lajos utca 84,1204

E-mail: public@tsh-journal.com

Web: www.tsh-journal.com